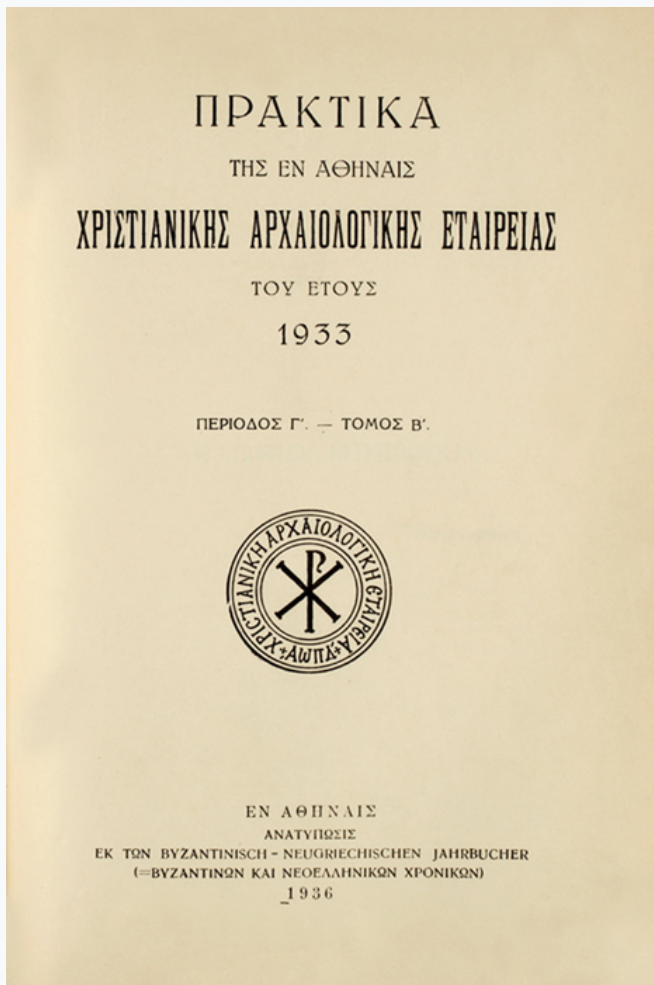

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 2 (1936)

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1933), Περίοδος Γ'. Χαριστήριον Αντωνίω Μπενάκη

Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1361](https://doi.org/10.12681/dchae.1361)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ. (2013). Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2, 57–93. <https://doi.org/10.12681/dchae.1361>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Αραβικά διακοσμήσεις εις τα βυζαντινά μνημεία
της Ελλάδος

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1933), Περίοδος Γ'. Χαριστήριον Αντωνία
Μπενάκη • Σελ. 57-93

ΑΘΗΝΑ 1936

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον ἐπιστύλιον μετὰ κουφικῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, προερχόμενον ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κορίνθου.

Γ' ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ

ὑπὸ

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΡΑΒΙΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Εἰσαγωγή—Βιβλιογραφία.

Εἰς τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἔχει πρὸ πολλοῦ κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον ἡ ὑπαρξίς «κουφικῶν», ἥτοι παλαιῶν ἀραβικῶν γραμμάτων¹⁾, χρησιμοποιουμένων εἴτε πρὸς διακόσμησιν ἐξωτερικῶν προσόψεων βυζαντινῶν τιῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος (καὶ ἰδίᾳ τῶν Ἀθηνῶν), εἴτε πρὸς διακόσμησιν ἐπιστυλίων καὶ θωρακίων μαρμαρίνων βυζαντινῶν τέμπλων θρωμάτων, γείσων κλπ.

Πρῶτος ὁ μακαρίτης Γ. Λαμπάκης εἰς ἀνακοίνωσίν του, γενομένην τῷ, 1900 ἐν τῷ Διεθνῇ Συνεδρίῳ τῆς Ἱστορίας τῆς τέχνης ἐν Παρισίοις (βλ. Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας τ. Ζ' σελ. 57 κ. ἑ. πρὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce, Athènes, 1902, σελ. 42 κ. ἑ.), προσήγαγε σειρὰν ἐκ τῶν περιέργων τούτων διὰ λεπτῶν κεράμων διακοσμήσεων τῶν βυζαντινῶν ναῶν (τῶν παρεντιθεμένων δηλ.: μεταξὺ τῶν λαξευτῶν πορολίθων ἢ τῶν ἀπλουμένων δίκην ζώνης περιβαλλούσης τὰς προσόψεις καὶ ἰδιαιτάτα τὴν ἀνατολικὴν μετὰ τῶν ἀψίδων πλευρὰν τῶν ἐλ-

¹⁾ Κουφικὰ ἐκλήθησαν, ὡς γνωστόν, τὰ παλαιὰ ἀραβικὰ γράμματα, ἥτοι ἡ τετράγωνος ἀρχαία ἀραβικὴ γραφή, ἐκ τῆς παρὰ τὸν Εὐφράτην πόλεως Κούφα, πρώτης πρωτ. τῶν Ἀββασιδῶν Ἀράβων ἀπὸ τοῦ ἔτους 750 μ. Χ. ὅπου καὶ ἀνεφάνησαν. Ἡ κουφικὴ αὕτη τετράγωνος γραφή (ἢ ἀναφανείσα τὸν 8ον αἰ.) ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ γίνεται λίαν διακοσμητικὴ συμπλεκομένη μὲ ἀνθεμοειδεῖς ἀπολήξεις (coufique fleuri) — ἰδίᾳ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰ. — καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12ου (1192) μετεβλήθη εἰς τὴν συνήθη στρογγύλην γραφήν, ἣτις ἦτο ἐν χρήσει καὶ εἰς τοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους μέχρι τῶν νεωτάτων χρόνων. ὁπότε εἰσήχθη τὸ λατινικὸν Ἀλφάβητον. Ἐκτός τῆς ἀνωτέρου διακοσμητικῆς παλαιᾶς ἀραβικῆς γραφῆς ἔχομεν εἰς τὴν ἀραβικὴν τέχνην καὶ κουφικὰ καθαρῶς διακοσμητικὰ, μὴ δυνάμενα δηλονότι ν' ἀναγνωσθῶσιν. ἡ χρῆσις τῶν ὁποίων ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς στρογγύλης ἀραβικῆς γραφῆς.

ληνικῶν μεσαιωνικῶν ἐκκλησιῶν). Ὁ Λαμπάκης παρενόησεν, ὡς γνωστόν, τὴν σημασίαν τῶν κουφικῶν γραμμάτων καὶ ἠρμύνησε ταῦτα ὡς μονογράμματα τοῦ Χριστοῦ (βλ. *Comptes-Rendus du Congrès International d'archéologie*, Athènes, 1905, σ. 318, πρὸς βλ. καὶ Δελτίον Ζ' Χριστ. Ἐταιρείας, ἔ. ἁ. σ. 62).

Μετ' αὐτὸν οἱ Schultz καὶ Barnsley ἀπεικόνισαν εἰς τὸ ἔργον των περὶ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (παρὰ τὴν Λεβάδειαν) τὸ πλῆθος τοῦ κουφικοῦ διακόσμου ἰδίᾳ τῆς συνηνωμένης μὲ τὸν μέγαν ναὸν τῆς μονῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου (The Monastery of S. Luke of Stiris in Phokis, London, 1901. Pl. 11). Κατόπιν ὁ G. Millet εἰς τὸ βιβλίον του «*École Grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 252 κ. ἔ.) προσέθεσε καὶ ἄλλα παραδείγματα «κουφικῶν κεραμοπλαστικῶν» ἐκ τῶν ναῶν: Ἀμφίσσης, Ἀρογλίδος καὶ Καλαμάτας, ὁ δὲ J. Strzygowski εἰς τὸ ἔργον του «*Amida*», Heidelberg, 1910, ἀφιέρωσεν ἓν κεφάλαιον (ἔ. ἁ. σελ. 365-376: *Hellas und Mesopotamien*) διὰ τὴν σχέσιν τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς πρὸς τὴν τέχνην τῆς Μεσοποταμίας, ἔνθα πραγματεύεται καὶ περὶ τῶν κεραμοπλαστικῶν καὶ περὶ τῶν ἐπὶ μαρμάρου ἀναγλύφων κουφικῶν διακοσμήσεων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ.

Εἰς ἀνακοίνωσίν μου τέλος γενομένην ἐσχάτως ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ τῶν Ἀθηνῶν περὶ τῶν ἀραβικῶν λειψάνων ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 4, 1929, σελ. 266 κ. ἔ. προσέθεσα ἱκανὰ νέα δείγματα ἐκ τῶν ἐν Ἀθήναις κουφικῶν ἐπιγραφῶν καὶ διακοσμήσεων.

Παρ' ὅλας ἐν τούτοις τὰς μεμονωμένας ταύτας ἐργασίας ὑπολείπεται ἀκόμη ἡ πλήρης μελέτη περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κουφικῶν διακοσμήσεων καὶ ἰδίᾳ νέα τις καὶ ἱκανοποιητικὴ αὐτῶν κατάταξις, σύγκρισις καὶ χρονολογία. Διὰ τῶν κατωτέρω νομίζομεν ὅτι παρέχομεν ὅσῳ τὸ δυνατόν πληρεστέραν εἰκόνα τοῦ κουφικοῦ τούτου διακόσμου τῆς Ἑλλάδος ἐπιχειροῦμεν δὲ νὰ ἐρμηνεύσωμεν καὶ τὴν ἐμφάνισιν καὶ διάδοσιν αὐτοῦ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας.

Εἰκ. 2. Ἐπιστύλιον μαρμαρίνου τέμπλου εὔρεθὲν παρὰ τὰ Πολιτικά τῆς Εὐβοίας.

Εἰκ. 3. Ἐπίτιτλον βυζαντινοῦ χειρογράφου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΑΙ ΚΟΥΦΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ

Αἱ κουφικαὶ διακοσμήσεις εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος δύνανται νὰ διακριθῶσιν εἰς δύο κυρίως κατηγορίας, ἴτοι :

1) *Εἰς τὰ κουφικὰ κεραμοπλαστικά*, ὡς εἶναι τὰ ἐκ κεράμων ἢ πλίνθων παλαιὰ ἀραβικὰ γράμματα εἴτε συνεχῶς ἐπαναλαμβάνόμενα εἰς διακοσμητικὰς ζῶνας βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος εἴτε μεμονωμένως τιθέμενα μεταξὺ τῶν πωρίνων λαξευτῶν δόμων τῆς πλινθοπεριβλήτου βυζαντινῆς τοιχοδομίας εἰς πλείστας ποικιλίας διαμορφωμένα,

καὶ 2) *εἰς τὰ ἐπιπεδόγλυφα ἐπὶ μαρμάρου κουφικὰ γράμματα*, διατεταγμένα ὁμοίως εἰς διακοσμητικὰς ζῶνας ἢ εἰς πλαίσια βυζαντινῶν γλυπτῶν (θωρακίων, γείσων κ. ἄ.), κοσμούμενα δὲ συνήθως καὶ διὰ βυζαντινοῦ διακόσμου μετὰ τοῦ ὁποίου βαθμηδὸν συνενεοῦνται.

Ἐξαίρεσιν ἀποτελοῦσιν ἐλάχιστα ἀληθεῖς ἀραβικαὶ ἐπιγραφαί, ἀνευρεθεῖσαι μέχρι τοῦδε μόνον ἐν Ἀθήναις, τὴν ἐξέτασιν τῶν ὁποίων καὶ προτάσσομεν ὡς συμβάλλουσαν εἰς τὴν ἐρμηνεϊάν τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων τῶν ἐλληνικῶν βυζαντινῶν μνημείων.

Α) ΚΟΥΦΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Αἱ ἐν Ἀθήναις ἀνευρεθεῖσαι κουφικαὶ ἐπιγραφαὶ — ἀποκείμεναι σήμερον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν — εἶναι ἄφ' ἐνὸς συνεχεῖς ἀραβικαὶ ἐπιγραφαὶ μὲ σφηνοειδεῖς ἀπολήξεις καὶ ἄφ' ἐτέρου διπλαῖ διακοσμητικαὶ — μὲ κουφικὰ ἀνθέμια — ἐπιγραφαὶ ἀντιμετώπως ἐπαναλαμβάνόμεναι.

1) *Συνεχεῖς ἐπιγραφαὶ μὲ σφηνοειδεῖς ἀπολήξεις.*

Τὴν πρώτην ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀνεῦρεν ὁ Strzygowski μεταξὺ τῶν γλυπτῶν τῶν διεσπαρμένων ἔξωθεν τοῦ Ἀσκληπιείου τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν. Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ἐδημοσίευσεν εἰς σχέδιον (βλ. Amida, ἔ. ἄ. σ. 325) μετὰ τῆς γνώμης τοῦ van Berchem, καθ' ἣν ἡ ἐπιγραφή ἔνεκα τῆς μορφῆς τῶν γραμμάτων θὰ ἠδύνατο ν' ἀναχθῆ εἰς τὸν 11 ἢ 12ον αἰῶνα, δὲν δύνανται δὲ ἔνεκα τῶν ἐλαχίστων σφρζομένων γραμμάτων τῆς ν' ἀναγνωσθῆ.

Τὸ σχέδιον τοῦτο τοῦ Strzygowski ἐγένετο, φαίνεται, προχείρως ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τῆς δημοσιευομένης ἐνταῦθα τριστίχου συνεχοῦς κουφικῆς ἐπιγραφῆς, ἐξ ἧς παρελήφθη ἡ τρίτη σειρὰ καὶ τινα γράμματα τῶν λοιπῶν δύο σειρῶν (εἰκ. 4). Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη φυλασσομένη σήμερον ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ὑπ' ἀρ. 313 εἶναι ἀνάγνωτος ἐπὶ τμήματος κυλινδρικοῦ κίονος ἐξ ὑμητείου μαρμάρου ($0,30 \times 0,21$ μ. πάχ. μαρμάρου 0,08 καὶ ὕψ. γραμμ. 0,08 μ.) ἀνευρέθη δὲ ἐντὸς τοῦ Ὁρολογίου τοῦ Κυρορήστου παρὰ τὴν ρωμαϊκὴν Ἀγορὰν, ὅπου εἶχεν ἴσως μεταφερθῆ ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου δι' ἀσφάλειαν ἀποκειμένη μετὰ μεταγενεστέρων τινῶν τουρκικῶν ἐπιτυμβίων πλακῶν.

Ἐκ τῶν διεσκορπισμένων γλυπτῶν τοῦ Ἀσκληπείου προέρχονται καὶ δύο ἄλλαι συνεχεῖς ὁμοίως ἀνάγνωτοι κουφικαὶ ἐπιγραφαὶ εἰς δύο σειρὰς (ἐξ ὧν ἡ ἄνω εἶνε ἀποκεκρουσμένη). Ἡ πρώτη τούτων ἐπὶ ὑμητείου μαρμάρου (εἰκ. 5) ἀπόκειται νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ ὑπ' ἀρ. 315 ($0,18 \times 0,25$ πάχ. λίθου 0,07 καὶ ὕψ. γραμμ. 0,08 μ.) δὲν δύναται δὲ ν' ἀναγνωσθῆ. Ἡ δευτέρα, τὴν ὁποίαν κατὰ τὸ ἔτος 1916 εἶχομεν φωτογραφῆσαι (εἰκ. 6), μεθ' ὅλας τὰς ἐρεῦνας ἡμῶν δὲν ἀνευρέθη, πιθανώτατα δὲ εἶναι μετ' ἄλλων γλυπτῶν διεσκορπισμένων ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀναμειγμένη. Εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην ὁ ἀραβολόγος Διευθυντὴς τῆς δημοτικῆς βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας κ. Combe, μεθ' οὗ ἐξητάσαμεν τὰ ἐν Ἀθήναις ὑπάρχοντα ἀραβικὰ λείψανα, ἀναγινώσκει εἰς τὴν δευτέραν σειρὰν τὰς λέξεις: «... τὸ τέμενος τοῦτο ἰδρῦθη...» (τὴν γνώμην τοῦ κ. Combe βλέπε καὶ ἐν Πρακτ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔ. ἀ. σ. 268).

Ἡ ἀνεύρεσις τριῶν συνεχῶν κουφικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ 11ου πιθανώτατα αἰῶνος ἐν τῷ Ἀσκληπείῳ, αἵτινες ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας αὐτόθι τῷ 1877 ὑπὸ Lampert ἀνασκαφὰς χωρὶς νὰ τύχωσι τῆς δεούσης προσοχῆς, δύναται νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κουφικοῦ διακόσμου ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

2) Διπλαῖ ἀντιμέτωποι κουφικαὶ ἐπιγραφαί.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω συνεχῶν ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν ὑπάρχουν ἐν Ἀθήναις καὶ ἀντιμέτωποι κουφικαὶ ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν δύο ἀπόκεινται εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπ' ἀρ. 312 καὶ 314.

Ἡ πρώτη τούτων ἐπὶ λευκοῦ πεντελῆσιου μαρμάρου ($0,21 \times 0,37$ μ. πάχ. λίθου 0,07 καὶ ὕψ. γραμμ. 0,11 μ.) (εἰκ. 7) εἶνε ὁμοίως ἀνάγνωτος εἰς δύο σειρὰς (ἐξ ὧν ἡ κάτω ἀποκεκρουσμένη) ἀνῆκει δὲ εἰς τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῶν κουφικῶν ἐπιγραφῶν, αἵτινες δύναται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς «κουφικὰ ἀνθέμια» διότι κάτωθεν τῆς σφηνοειδοῦς ἀπολήξεως τῶν κεραιῶν—τοῦ

Α'. Συνεχῆς ἀραβικαὶ ἐπιγραφαί.

Εἰκ. 4. Κουφικὴ ἐπιγραφή ἐπὶ τμήμα-
τος κυλινδρικοῦ κίονος ἐξ ἡμετέρου
μαρμάρου ἀποκειμένη ἐν τῷ Βυζαντινῷ
Μουσεῖῳ.

Εἰκ. 5. Κουφικὴ ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα ἐν
τῷ Ἀσκληπιείῳ (νῦν ἐν τῷ Βυζαντινῷ
Μουσεῖῳ).

Εἰκ. 6. Κουφικὴ ἐπιγραφή εὐρεθεῖσα ἐν τῷ Ἀσκληπιείῳ (ἐν Ἀποθήκῃ
Μουσείου Ἀφροπόλεως;).

κυρίου δηλονότι χαρακτηριστικοῦ τῆς ἀπλῆς κουφικῆς γραφῆς — φέρουν ἐν φύλλον ἀνθεμίου κλῖνον πρὸς τὰ κάτω (gesprengte Palmette) ¹⁾.

Ἄν καὶ τὰ σωζόμενα γράμματα εἶναι ὀλίγα, δύναται τις παρατηρῶν ταῦτα μετὰ προσοχῆς ν' ἀντιληφθῆ ὅτι δὲν συνεχίζονται ὅπως εἰς τὰς ἄλλας ἐπιγραφάς, ἀλλ' εἶναι διακοσμητικῶς τοποθετημένα διπλᾶ, εἰς ἀντιμέτωπον θέσιν. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς διακοσμητικῆς γραφῆς εἶναι σύνηθες εἰς ἀραβικὰς ἐπιγραφάς δυναμένας νὰ ἀναγνωσθῶσι (πρὸβλ. λ. χ. τὸ γνωστὸν πολύτιμον χρονολογημένον ὕφασμα τοῦ Μουσείου τῆς Μαδρίτης μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Abdullach Hicham τοῦ ἔτους 976 μ. Χ.), γινώσται δὲ τῆς ἀραβικῆς μ' ἐβεβαίωσαν, ὅτι εἰς τὸ σύμπλεγμα ἀριστερὰ τῆς ἀνθεμοειδοῦς κεραιᾶς ἀναγινώσκεται ἡ λέξις Μωάμεθ (Μωχαμέτ).

Ὅμοιοι ἀντιμέτωποι κουφικαὶ ἐπιγραφαὶ ὑπάρχουν εἰς τὰς προσόψεις τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν — ἀληθεῖς κουφικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ κεραμίνων πλακῶν — αἵτινες παρεμβάλλονται μεταξὺ ἄλλων κεραμίνων διακοσμήσεων οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται συνεχῆς ζώνη (εἰκ. 8). Ἡ μορφή τῆς γραφῆς εἶναι ἀπλῆ κουφικὴ (ὅπως τῆς ἐπιγραφῆς 6) δύναται δὲ διὰ τὴν εὐλυγισίαν καὶ σταθερότητά της νὰ παραβληθῆ πρὸς τὸν κομψὸν ρυθμὸν τῶν ἐπιγραφῶν τῶν Φατιμίδων. Ὁ ἀραβολόγος κ. Combe ἐκφέρει μέ τινα ἐνδοιασμὸν τὴν γνώμην, ὅτι δύναται ν' ἀναγνωσθῶσιν ἐν βραχυγραφίᾳ αἱ λέξεις: «δύναμις Θεοῦ». Ἡ ἀνάγνωσις αὕτη εἶναι κατὰ τοῦτο σπουδαία, καθόσον ἀποδεικνύεται ὅτι ἔχομεν καὶ εἰς βυζαντινὸν ναὸν παράδειγμα ἀληθοῦς κουφικῆς ἐπιγραφῆς. Ἐξ οὗ δύναται νὰ ἐξαχθῶσι συμπεράσματα διὰ τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν κουφικῶν (βλέπε Β'. Μέρους).

Ἡ διακοσμητικὴ αὕτη ἀντιμέτωπος θέσις τῶν γραμμῶν καὶ ἡ μορφή τοῦ κουφικοῦ ἀνθεμίου ἐχρησίμευσαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὡς ἡ βάσις τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων τῶν βυζαντινῶν ναῶν τοῦ 11ου κυρίως αἰῶνος.

Τέλος ἐτέρα ἀνέκδοτος εἰσέτι ἐπιγραφή εἰς μίαν σειρὰν εὐρίσκεται εἰς γωνίαν μετώπου τεθραυσμένου μαρμαρίνου τόξου φυλασσομένου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπ' ἀρ. 314 (εἰκ. 9) κοσμουμένου δὲ καὶ δι' ἄλλων βυζαντινῶν διακοσμήσεων δυναμένων καὶ εἰς τὸν 10ον αἰ. ν' ἀναχθῶσι καὶ προερχομένου ἐξ ἀγνώστου βυζαντινοῦ μνημείου τῶν Ἀθηνῶν.

Αὗται εἶναι αἱ παλαιαὶ ἀραβικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ τέλους ἕως τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰῶνος αἱ ἀνευρεθεῖσαι κυρίως ἐν Ἀθήναις μέχρι σήμερον.

---

¹⁾ Τὰ κουφικὰ ἀνθέμια μετὰ τὰς ἀνθεμοειδεῖς ἀπολήξεις τῶν κεραιῶν εἶναι ἡ πρότερον μετρίοφων ἐμφάνισις τοῦ διηνηθισμένου κουφικοῦ (coufique fleur), ὅπερ ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος διὰ τὴν φθᾶσιν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 11ου μέχρι τοῦ ἔτους 1192 (ὁπότε ἐπεκράτησεν ἀποτόμως ἡ στρογγύλη γραφή) εἰς θαυμαστὴν ἀκμὴν (βλ. Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἔ. ἀ. σελ. 269).

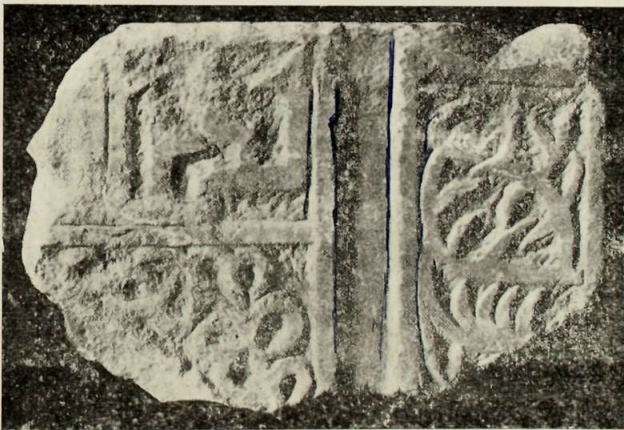
Β'. Διπλᾶ ἀντιμέτωποι ἐπιγραφαί.

Εἰκ. 7. Κουφικὴ ἀντιμέτωπος ἐπιγραφή ἀποκειμένη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

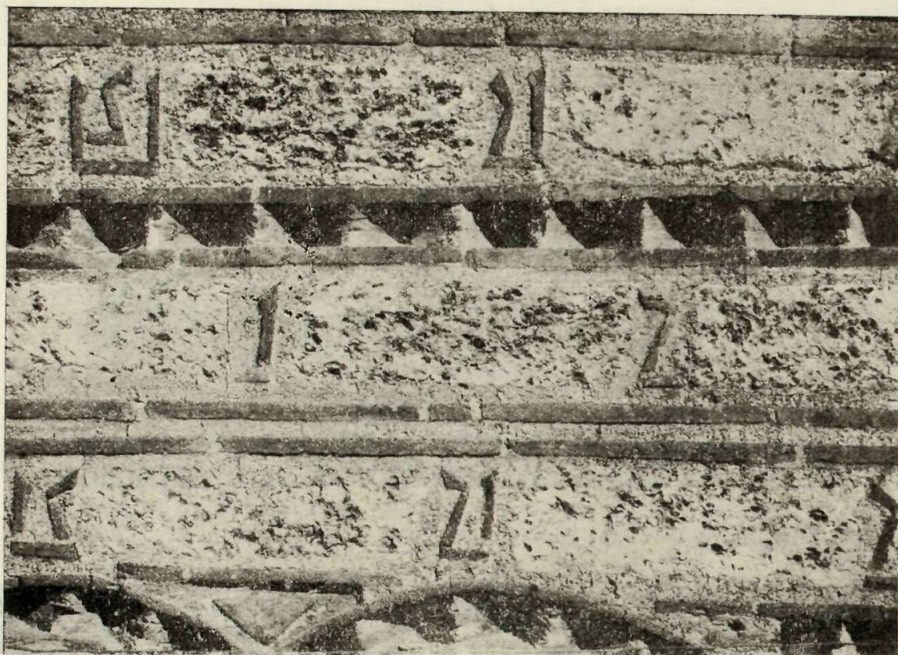

Εἰκ. 8. Τμήμα ζώνης μετὰ κουφικῶν ἀντιμετώπων ἐπιγραφῶν διακοσμοῦσα τὰς προσόψεις τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Θεοδώρων Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 9. Τμήμα τόξου μετὰ κουφικῆς ἀντιμετώπου ἐπιγραφῆς (ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσεῖῳ Ἀθηνῶν).

Εἰκ. 10. Τμήμα τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Ἀθηνῶν μετὰ κεραμοπλαστικῶν κουφικῶν διακοσμήσεων.

Β) ΚΟΥΦΙΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΙΣ

1) κεραμοπλαστικά ψευδοκουφικά. Τὴν στενωτέραν σχέσιν πρὸς ἀναγινωσκομένας ἀντιμετώπους ἐπιγραφὰς ἔχουν αἱ κεραμοπλαστικαὶ διακοσμήσεις βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος, ὧν τὴν διάταξιν δεικνύουν αἱ εἰκ. 10, 13 καὶ 14. Τὰ σπουδαιότερα δείγματα τούτων εἶναι τὰ μὲ θαυμαστὴν σταθερότητα εἰργασμένα κεραμοπλαστικά, τὰ εὗρισκόμενα εἰς τὸ ἱερόν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Σωτείρας Ἀγκοδήμου Ἀθηνῶν (τῆς σημερινῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας) — μνημεῖον χρονολογημένου ἐξ ἐπιγραφῆς τῷ 1049 —, τοποθετημένα εἰς μίαν ζώνην μὲ 4-5 εἶδη (συμπλέγματα γραμμιάτων) (βλ. εἰκ. 1)¹⁾. Παραβολὴ τούτων πρὸς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν εἰκ. 7-9 δεικνύει τὴν στενὴν ὁμοιότητα εἰς τε τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν μορφήν τῶν γραμμιάτων.

Ἐτερον βυζαντινὸν μνημεῖον τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ναὸς τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κάτωθεν τῆς Ἀκροπόλεως, ἔχει εἰς τὰς προσόψεις του μεμονωμένα

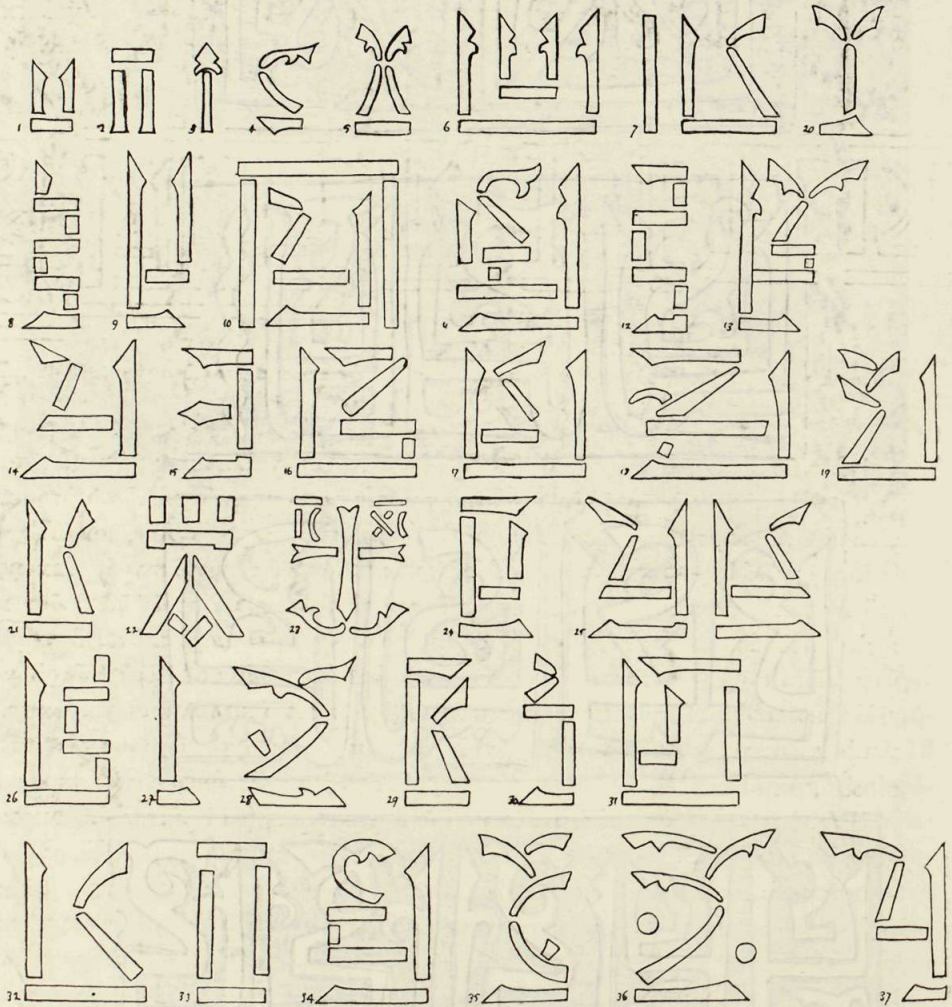
¹⁾ Τὰ δημοσιευόμενα ἐνταῦθα δείγματα — πιστὰ ἀντίγραφα γενόμενα ὑφ' ἡμῶν — εἶναι τὰ μόνα, ἅτινα διατηροῦνται εἰς τὸν ἀρχικὸν ναόν· τὰ τῶν ἄλλων προσόψεων κεραμοπλαστικά κερύρονται ἐξ ἐπισκευῶν καὶ εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πιστὰ ἀπομιμήσεις.

Εικ. 11. Κεραμοπλαστικά της ζώνης του ιεροῦ Βήματος τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ
ναοῦ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου τοῦ ἔτους 1049.

κουφικά γράμματα, ἅτινα παρεμβάλλονται μεταξύ τῶν δόμων καὶ ἔχουν μεγάλην ποικιλίαν (περὶ τὰ 35 εἶδη). Δὲν ἔχουν τὸ εὐδιάκοιτον σχέδιον τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου, πλησιάζουν δὲ τὰ πλείεστα πρὸς τὰ γράμματα τῆς ἀπλῆς κουφικῆς γραφῆς μὲ τὴν σφηνοειδῆ ἀπόληξιν καὶ ἴσως πολλὰ ἔξ αὐτῶν μι-

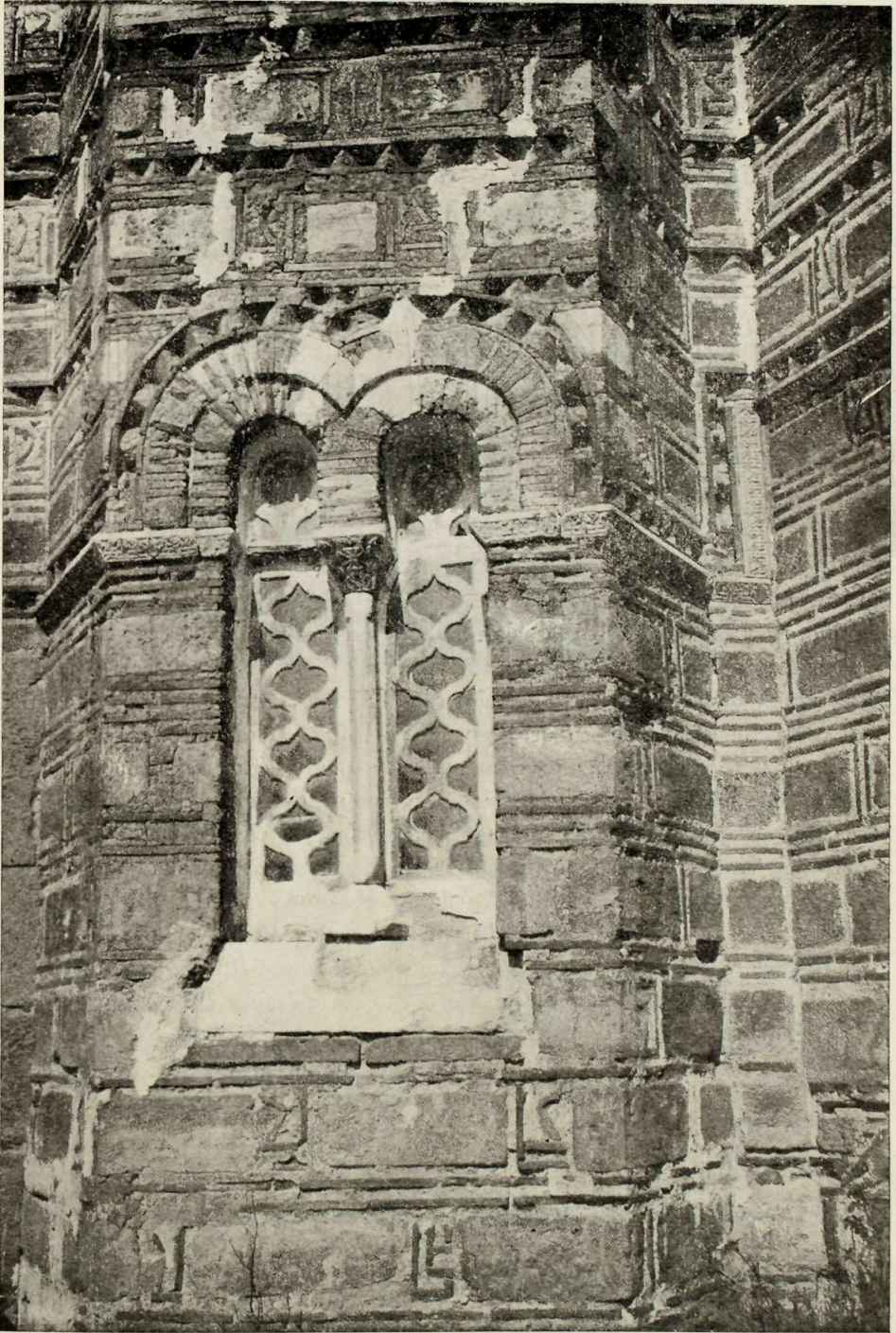

Εἰκ. 12. Κεραμοπλαστικά τῶν προσόψεων τοῦ ἐν Ἀθήναις βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων κάτωθεν τῆς Ἀκροπόλεως (σχέδ. κ. Η. Megaw).

μοῦνται μὲ ἀκρίβειαν ἀληθῆ ἀραβικά γράμματα (εἰκ. 10 καὶ 12).

Πλουσίαν κεραμοπλαστικὴν διακόσμησιν συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν συνηγμένον πρὸς τὸ Καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Λεβάδειαν περιφύμου Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ *raðn τῆς Παναγίας* (εἰκ. 13), τὰ κουφικά τῶν προσόψεων

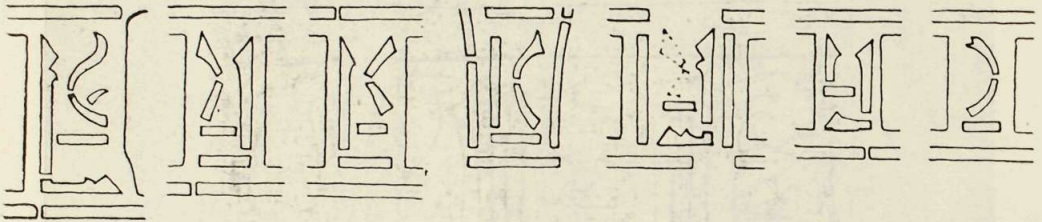

Εικ. 13. Ἡ ἀψίς τοῦ ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά μετὰ κεραμοπλαστικῶν κουφικῶν διακοσμήσεων καὶ ζώνης μαρμαρίνης μετ' ἀναγλύφων κουφικῶν.

τοῦ ὁποίου δεικνύουν ἐξέλιξιν τινα. Τὰ κουφικά καὶ τῶν τριῶν συνεχῶν ζωνῶν, ἐκάστη τῶν ὁποίων φέρει διάφορα συνεχῶς ἐπαναλαμβανόμενα θέματα, εἶναι περισσότερον διηνηθισμένα καὶ ἀπολήγων εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν τῆς ἀραβικῆς διαπλάσεως τοῦ ἀνθεμίου διχαλωτὴν πρὸς τὰ ἔξω συνεστραμμένη μορφήν (βλέπε τὸν Πίν. 11 τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου τῶν Schultz καὶ Barnsley). Τὴν αὐτὴν ἐδλυγισίαν καὶ διηνηθισμένην μορφήν ἔχουν καὶ μεμωμένα κουφικά γράμματα τοῦ αὐτοῦ ναοῦ (βλ. εἰκ. 13 α), τὰ ὁποῖα ἔχουν

Εἰκ. 13 α. Κεραμοπλαστικά κουφικά τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά.

ἐπίσης μεγάλην ποικιλίαν (περὶ τὰ 36 εἶδη) ὅπως τὰ κουφικά τῶν ἁγίων Ἀποστόλων Ἀθηνῶν, τινὰ δὲ εἶναι καὶ ὅμοια πρὸς αὐτά ¹⁾.

Τὰ κουφικά κεραμοπλαστικά τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶναι τρόντι τὰ ὡραιότερα καὶ πλουσιότερα τῶν κουφικῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ χρονολογία τοῦ ναοῦ τίθεται εἰς τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι τότε ἔχουν τὴν μεγαλυτέραν τὴν ἀκμὴν, ἣτις ἐξακολουθεῖ μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 12ου αἰῶνος τὰ κουφικά κεραμοπλαστικά εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος ἐκφυλλίζονται εἰς καθαρὸν διάκοσμον μὲ πτωχείαν θεμάτων καὶ συνδυασμῶν, ὅπως δεικνύουν τὰ κουφικά τῶν ναῶν Ἀμφίσσης, Καλαμῶν (βλ. G. Millet, École grecque ἔ. ἀ. εἰκ. 115), Χώνικα (A. Struck, Ath. Mitteil. 1909 πίν. VII²), καὶ Κερκύρας ἀναφανέντα ἐσχάτως κατόπιν καθαρισμοῦ (βλ. καὶ ἐνταῦθα εἰς εἰκ. 14 τὰς κουφικὰς διακοσμήσεις Χώνικα). Ὡστε ἔχομεν εἰς τὰ κεραμοπλαστικά σφρηνοειδῆ ἀπόληξιν καὶ διηνηθισμένα γράμματα, διὸ καὶ καλοῦμεν αὐτὰ ψευδοκουφικά.

¹⁾ Τὰ ἐνταῦθα παρατιθέμενα σχέδια τῶν κουφικῶν ἁγίων Ἀποστόλων Ἀθηνῶν Ὁσίου Λουκά Λεβωδείας, Κορίνθου (εἰκ. 1, 10, 12, 13 α καὶ ἄ.) ὀφείλω εἰς τὸν κ. H. Megaw, ὅστις ἐν τῇ μελέτῃ του: *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, ἐν *Annual B. S. S.* τόμ. XXXII σελ. 104 κέ. (πρβλ. αὐτόθι καὶ Pl. 30) παραθέτει κουφικά τινα κεραμοπλαστικά τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος.

Εικ. 14. Δυτική πρόσοψις τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ εἰς Χώνικα Ἀργολίδος
μετὰ ζώνης ἐκ κουφικῶν.

2) ἀνάγλυφα κουφικά ἐπὶ μαρμάρου.

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὰ ἔχοντα τὴν μεγαλυτέραν διάδοσιν κουφικά ἐπὶ μαρμάρου ἀνάγλυφα.

1. Κουφικά ἀνάγλυφα 10ου αἰῶνος.

Ὅς ἀρχαιότερα ἐκ τῶν ἀναγλύφων τούτων δύναται νὰ θεωρηθῶσι τὰ ἐν Παλαιᾷ Κορίνθῳ εὐρεθέντα, ἅτινα ἀνήκουν πιθανώτατα εἰς τὸν 10ον αἰ., ἐποχὴν ἱκανῶς σκοτεινὴν διὰ τὴν διακοσμητικὴν γλυπτικὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Κορίνθῳ ἀνεφάνησαν μέχρι τοῦδε εἰς τὰς ἐνεργουμένας ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν ἀνισκαφῶν δύο ἀξιολογώτατα τεμάχια. Τὸ πρῶτον εἶναι θωράκιον κοσμούμενον μὲ λέοντα κατὰ κρόταρον ἀναρριχώμενον ἐπὶ δένδρου καὶ τρώγοντα τὸν καρπὸν (εἰκ. 16 κατὰ φωτογραφίαν εὐγενῶς παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς). Ὁ λέων εἰκονίζεται κάτωθεν τοξωτοῦ θυρώματος ἐγγεγραμμένου εἰς τετράγωνον μετ' ἀστραγάλου καὶ δύο ἑκατέρωθεν τοῦ τόξου ροδάκων. Τὸ τοξωτὸν τοῦτο θύρωμα βαίνει ἐπὶ πολυγωνικῶν κιο-

νίσκων ἀπολιγνόντων εἰς κιονόκρανα μετ' ἰδιορρυθμοῦ διακόσμου (εἶδος τι λωτοῦ) τὸ δὲ τόξον πληροῦται διὰ κουφικῶν διακοσμήσεων. Ἡ ἀδρά τεχνοτροπία τοῦ λέοντος μὲ τὴν ἀπλοποίησιν, τὰςγωνιώδεις γραμμάς τοῦ σχεδίου καὶ τὰς βαθεῖας τομάς τῆς τεχνικῆς ἴσταται πλησιέστερον πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῶν ζώων τοῦ 9ου αἰῶνος· ὥστε ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος· τὰ δὲ κουφικά τοῦ τόξου, μιμούμενα ἀληθῆ γράμματα, δὲν ἔχουν τὴν χάριν καὶ τὴν σταθερὰν διαμοσητικότητα τῶν κουφικῶν τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀλλὰ σκληρότητα τινα, τὴν ὁποίαν παρατηροῦμεν καὶ εἰς ἀληθῆ κουφικά τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (πρὸβλ. *Amida*, ἔ. ἀ. εἰκ. 7 καὶ 8 καὶ πίν. II). Τὸ κουφικὸν τοῦτο τῆς Κορίνθου θεωρῶ τὸ ἀρχαιότερον τῶν ἀπαντωμένων ἐν Ἑλλάδι. Ὁμοίαις ἐποχῆς εἶναι καὶ τὸ ἀνευρεθὲν αὐτόθι ἐπιστύλιον μετὰ ὁμοίας τέχνης κουφικῶν ἐκατέρωθεν ζατροκοειδῶν διακοσμήσεων, στροβίλου καὶ φοινικοειδοῦς δενδρυλίου, ἐντοιχισθὲν ἐσχάτως εἰς παράπηγμα παρὰ τὴν Πειρήνην (βλ. τὴν ἐν ἀρχῇ τῆς μελέτης εἰκόνα 1).

Τῆς αὐτῆς τέλος ἐποχῆς εἶναι πιθανώτατα καὶ ἕτερον ἐπιστύλιον μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ ἀνεῖρον πρὸ τινος ἔξωθεν τοῦ χωρίου Πολιτικά τῆς Εὐβοίας (βλ. εἰκ. 2 ἐν τέλει τῆς Εἰσαγωγῆς). Τὸ ἐπιστύλιον τοῦτο τὸ φέρον εἰς τὴν στενὴν ὄψιν κουφικά εἰς σχέδιον ἀπλοῦν ἀλλὰ κάπως τραχὺ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ κουφικά ἀνάγλυφα τοῦ 11ου αἰ. (βλ. κατωτέρω), ἀποδίδομεν εἰς τὸν 10ον αἰ., ὁδηγούμενοι κυρίως ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ ἀναγλύφου τῆς κάτω ἐπιφανείας μὲ τοὺς συνδεομένους κύκλους. Αἱ βαθεῖαι λοξότμητοι αὐλακες τῶν ροδάκων καὶ τῶν κύκλων τούτων (*Krystal-schnitt*) εἶναι χαρακτηριστικὰ διὰ σειρὰν ὁμοίων βυζαντινῶν ἀναγλύφων. Καὶ δὲν εἶναι μὲν ταῦτα χρονολογημένα, ἀλλὰ τόσον ἡ τεχνικὴ ὅσον καὶ ἡ ἀδρότης τοῦ ὅλου σχεδίου — συγκρινόμενα πρὸς τὰ ὅμοια θέμστα τοῦ τέμπλου λ. χ. τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (11ου αἰ. βλ. *Schultz—Barnsley, Hosios Lukas*, ἔ. ἀ. πίν. 12) — διαπιστώνουν ὅτι προηγοῦνται ἐκείνων, διότι εἰς τὸν Ὁσίον Λουκᾶν ἔχουν μεγαλειέραν λεπτότητα καὶ ἐξέλιξιν.

Εἰκ. 15. Τμῆμα μαρμαρίνου ἐπιστυλίου μετ' ἀναγλύφων κουφικῶν προσοχόμενον ἐκ τῆς Μονῆς Δαφνίου (ἀποκείμενον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν).

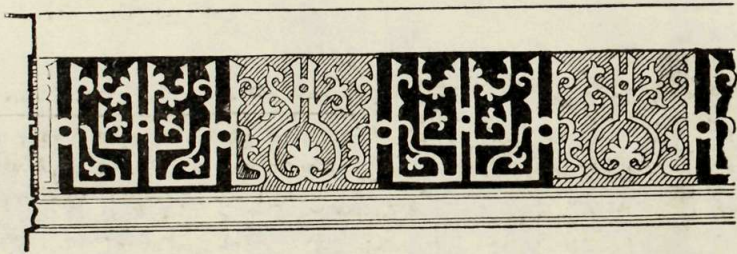
Εἰκ. 16. Θωράκιον μετὰ κουφικῶν ἀναγλύφων διακοσμήσεων, εὑρεθὲν ἐν Κορίνθῳ ὑπὸ τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κατὰ τὰς ἀνασκαφάς.

II. Κουφικά 11ου και 12ου αιώρου. Εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ πλὴν τῶν κεραμοπλαστικῶν ψευδοκουφικῶν εὐρίσκεται καὶ μέγας σχετικῶς ἀριθμὸς κουφικῶν ἐπὶ μαρμάρου ἀναγλύφων ἐπὶ μαρμαρίνης ζώνης κοσμοῦσης τὸ ἔξωτερικὸν τοῦ δευτέρου ναοῦ, ἅτινα ἐνέχουν μεγίστην σπουδαιότητα καθόσον διὰ τούτων καθίσταται δυνατὴ ἡ κατάταξις καὶ χρονολόγησις σειρᾶς ὁμοίων κουφικῶν ἅτινα συναντῶμεν εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος (τὰ κουφικά ταῦτα παραθέτω εἰς τὰς εἰκ. 17 καὶ 18 ἐκ τῶν σχεδίων Schultz καὶ Barnsley—πρόβλ. καὶ τὴν ἐν τῇ προσόψει μαρμαρίνης ζώνης εἰς εἰκ. 13). Τὸ ἐν τούτων εἶναι ὅμοιον πρὸς τὰ κεραμοπλαστικά τῆς δευτέρας ζώνης τοῦ ἰδίου ναοῦ καὶ διατηρεῖ ἱκανὴν συγγένειαν μὲ τὰς ψευδοκουφικὰς ἐπιγραφὰς (λ. γ. τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν)· τὸ δεύτερον εἶναι καθαρὸς

Εἰκ. 17-18. Ἀνάγλυφοι κουφικαὶ διακοσμήσεις τῆς μαρμαρίνης ζώνης τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ.

Εἰκ. 19. Κουφικά ἐπιπεδόγλυφα τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ῥωμανοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ.

διάκοσμος ἀποτελούμενος ἐξ ἐναλλασσομένων διηρθισμένων κεραίων—προσδεμένων μὲ μικροὺς κύκλους—καὶ ὀλοκλήρων πενταρύλλων ἀνθεμίων μὲ ἰδιαζούσας ἐπιστέψεις ἐκ τριρύλλων ἐν εἴδει διαδήματος. Ὁ διάκοσμος οὗτος εἰς μίαν κλίμακα ἐλαφρῶν παραλλαγῶν συναντᾶται καὶ εἰς τὸν παρὰ τὰς Ἀθήνας βυζαντινὸν ναὸν τοῦ Δαρνίου (εἰκ. 15)—ἀνάγλυφον ἐπιστύλιον φυλασσόμενον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπ' ἀρ. 318—, εἰς τὰ δύο γνωστότατα θωράκια τοῦ 11ου αἰ. μὲ τοὺς λέοντας καὶ τὰ πλέγματα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (εἰκ. 44 καὶ 46 βλέπε τὰς εἰκόνας εἰς τὸ Β'. Μέρος τῆς παρούσης μελέτης), εἰς ἀξιόλογον τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰ. θωράκιον τοῦ Μουσείου Βόλου ἀνευρεθὲν ἐσχάτως μὲ ἀντιμέτωπα παγῶνια (εἰκ. 45 βλ. Β' Μέρος), εἰς τὴν πλάκα τοῦ Ἀσκληπείου τὴν δημοσιευθεῖσαν εἰς σχέδιον ὑπὸ Strzygowski (εἰκ. 42 καὶ 43 βλέπε καὶ τὰς ἀνωτέρω εἰκόνας ὁμοίως εἰς

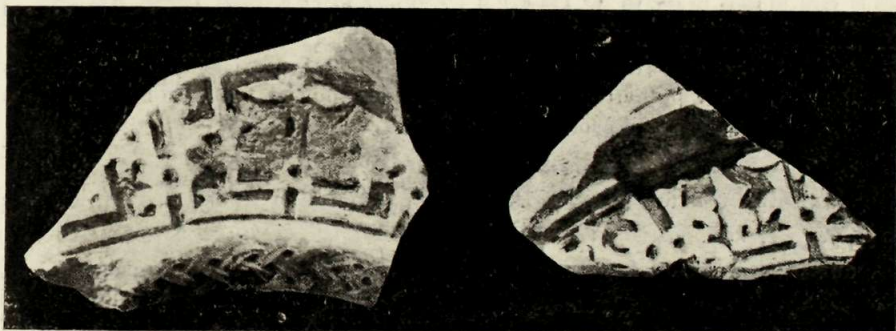
Β'. Μέρος), εἰς ἓν κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Μακρινίτης Βόλου (εἰκ. 20), εἰς ἀδημοσίευτον τμήμα προερχόμενον ἐξ Ἀκροπόλεως ὁμοίως φυλασσόμενον εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπ' ἀριθ. 319 (εἰκ. 21), καὶ εἰς δύο τμήματα τόξων τὰ ὅποια ἀνεῦρον πέριξ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά (εἰκ. 22). Ὅλα αὐτὰ τόσον στενῶς συγγενῆ πρὸς τὴν ζώνην τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Μονῆς ἀνήκουν ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, εἰς τὸ δευτέρον δηλονότι ἡμῶν τοῦ 11ου αἰῶνος.

Εἰκ. 20. Μικρὸν κιονόκρανον ἐκ Μακρινίτης μετὰ διακοσμῆσεων κουφικῶν.

Εἰκ. 21. Τμήμα ἐπιστυλίου μετ' ἀναγλύφων κουφικῶν (Βυζαντινοῦ Μουσείου).

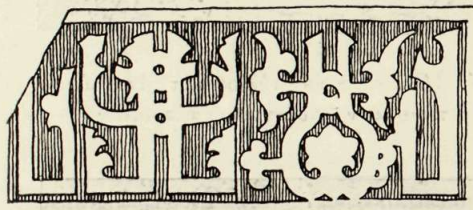

Εἰκ. 22. Τμήματα τόξων μετ' ἀναγλύφων κουφικῶν εὑρεθέντα εἰς τὴν Μονὴν Ὁσίου Λουκά.

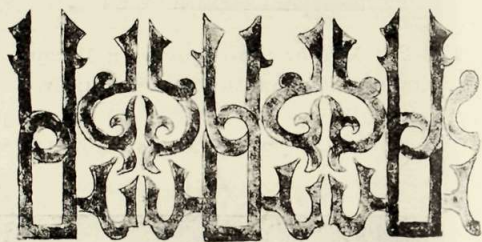
Ἐκτὸς τῶν κεραιῶν τῆς κουφικῆς γραφῆς, οἱ κύκλοι εἶναι στοιχεῖα τῆς ἀπλῆς κουφικῆς γραφῆς (πρὸβλ. Trisse d'Avannes, L'art arabe d'après des monuments de Kaïre, I, pl. XXV), ἡ δὲ ἰδιόζουσα πεντάφυλλος ἐπίστεψις παρατηρεῖται εἰς διηνησιμένην κουφικὴν γραφὴν τοῦ 11-12ου αἰῶνος (πρὸβλ. v. Berchem, Corpus inscriptionum arabicarum, 1894, I, Egypte Pl. XXII, 1). Ἡ ἔνεκα δῆθεν τοῦ ρυθμοῦ των χρονολόγησις ὑπὸ Strzygowski τῶν θωρακίων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου εἰς τὸν 10ον αἰῶνα (χρονολογίαν ἣν ἀπεδέχθησαν κατόπιν ὅσοι ἠσυχολήθησαν μετὰ τὴν βυζαντινὴν γλυπτικὴν πρὸβλ. Bré-

hier, Ξένια, Athènes 1912, σελ. 16 κ. έ.) δέν δύναται νά στηριχθῆ. Ὁ Strzygowski χρονολογεῖ τό θωράκιον τῆς εἰκ. 44 εἰς τόν 10ον αἰ. ἔνεκα τῆς κυματοειδοῦς ἔλικος ἀνθεμίῳν εἰς τό ἄνω μέρος τῆς πλακόσ, ἣτις ἐνθυμίζει εἰς αὐτόν ἀνάλογον τοῦ Hikim Τζαμίῳ τοῦ Καΐρου (1003): ἀλλ' αἱ μετατροπαί εἰς τήν τεχνοτροπίαν τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τῆς κυματοειδοῦς ἔλικος εἶναι ἀκόμη ὄλως ἀμελέτητοι. Ἄφ' ἑτέρου ἡ τεχνοτροπία τῶν λεόντων, μαλακή καί λεπτομερειακή μέ τήν ἐξεζητημένην διακοσμητικότητα τῆς κόμης μᾶς ἀπομακρύνει ἀπό τόν 10ον αἰῶνα, ὅποτε πρέπει ν' ἀναζητήσωμεν εἰς τήν Ἑλλάδα συνέχισιν τῆς σκληρᾶς διακοσμητικῆς τεχνοτροπίας τῶν γνωστῶν χρονολογημένων ζώων τοῦ 9ου αἰ. (Σκριποῦ, ἀνάγλυφα Θηβῶν κ. ἄ.: βλ. ἀνάλυσιν τῆς τεχνικῆς των ἐν Ἄρχ. Ἐφημ. 1934 σ. 25 κ. έ. προβλ. καί τό ἀνωτέρω ἐξετασθὲν ἐκ Κορίνθου θωράκιον).

Εἰς τήν αὐτήν μεγάλην ἐκκλησίαν τοῦ Ὁσίου Λουκά ὑπάρχει ἀκόμη καί ἡ ὠραία κατάκοσμος ἐκ κουφικῶν πλάξ τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ

Εἰκ. 23. Κουφικά ἀνάγλυφα ἐπί ἐπιστυλίου, ἐντοιχισμένον εἰς τόν βυζαντινὸν ναὸν τοῦ χωρίου Πολιτικά τῆς Εὐβοίας.

Εἰκ. 24. Γραπταὶ κουφικαὶ διακοσμήσεις εἰς τοιχογραφίας ναυδρίου παρὰ τὰ Μέγαρα.

(βλ. Schultz-Barnsley Hosios Loukas, ἔ. ἄ. εἰκ. 15 προβλ. καί Amida, ἔ. ἄ. σελ. 372 βλ. καί ἐνταῦθα εἰκ. 19). Τὰ κουφικά τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ ἀποτελοῦνται ἐκ δύο διακοσμητικῶν θεμάτων. Τὸ ἐν συνδέεται πρὸς τὸν λοιπὸν ὄμιλον τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰ. τὸ δὲ ἄλλο — ἐπιπεδόγλυφον βλ. καί εἰκ. 41 — εἶναι κατὰ τι διάφορον, διότι ἀπὸ τῶν κεραιῶν ἐκφύονται τρίφυλλα ἢ μᾶλλον ἀραβικὰ ἀνθέμια μέ τήν συνήθη συνεστραμμένην μορφήν τῶν φύλλων, ὅπως συναντῶμεν εἰς ἀραβικὰς ἐπιταφίους πλάκας ἀπὸ τοῦ 9ου ἤδη αἰῶνος (προβλ. Strzygowski, Ornament alt arabische Grabsteine in Kairo, ἐν «Islam» 2 Jahrg. Heft 4, Strassburg 1911).

Τὰ ὅμοια ἀραβικῶς θέματα, ἀλλὰ μέ ὀλιγωτέραν ὠραιότητα σχεδίου συναντῶμεν καί εἰς δύο ἐπιστύλια βυζαντινῶν ναῶν τῆς Εὐβοίας· τὸ ἐν τούτων (εἰκ. 23) εἶναι σήμερον ἐντοιχισμένον εἰς ἀνανεωθέντα ἐν μέρει βυζαντινὸν ναὸν τοῦ χωρίου Πολιτικά, τὸ δὲ ἄλλο (εἰκ. 25) εὐρίσκεται εἰς τὸ Μουσεῖον Χαλκίδος. Τὸ τεμάχιον τοῦ ναοῦ τῶν Πολιτικῶν συνεχίζεται δεξιὰ μέ τό γνωστὸν θέμα τῶν ἀνθεμίῳν κάτωθεν τόξων, ὅπερ ἐμφανίζεται τόν 10ον

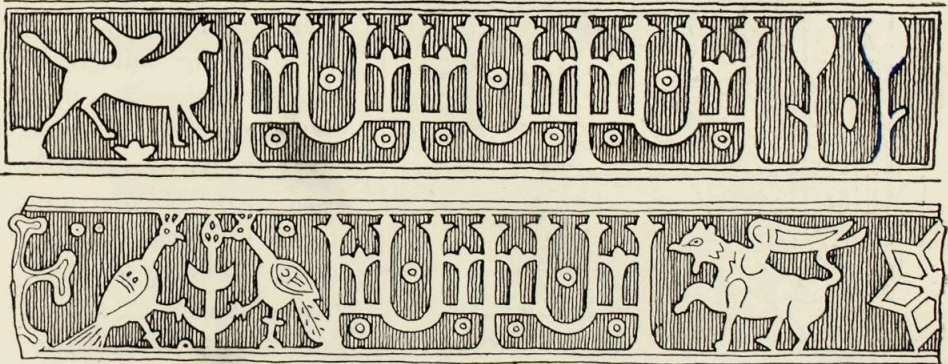

αί. (πρβλ. Strzygowski Das griechisch-Kleinasiatische Ornament um 967 n. Ch. ἐν Wiener Studien, Jahrg. XXIV σελ. 1 κ. ἔ.) εἶναι ὁμοῦ καὶ λίαν σύνηθες κατὰ τὸν 11ον (πρβλ. τέμπλον Ὁσίου Λουκᾶ, ἐν Schultz-Barnsley ἔ. ἀ. Πίν. 22). Ἐκ τῆς τεχνοτροπίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ χρονολογήσῃ τὰ γλυπτὰ τῆς Εὐβοίας εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος, τὸ δὲ τοῦ τάφου τῆς

Εἰκ. 25. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπιστυλίου τοῦ Μουσείου Εὐβοίας.

Κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου ὁπότε συμπίπτει καὶ μὲ τὴν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ. Τὸ γλυπτὸν ἀπεδόθη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ θανάτου τοῦ Ρωμανοῦ, ὡς χρονολογεῖ τοῦτο ὁ Strzygowski, ἀλλ' ἡ χρονολογία δὲν εἶναι ὀρθὴ ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ τάφος οὗτος δὲν περιέλαβε τὸν νεκρὸν τοῦ Αὐτοκράτορος Ρωμανοῦ, ὅστις ἐτάφη ἐν Κωνσταντινουπόλει (πρβλ. Σωτηρίου παρατηρήσεις ἐν Diez-Demus, Byzantine Mosaics in Greece; Daphni and Hosios Lucas, Cambridge, 1931, σελ. 107). Ὅμοια τέλος κουφικὰ συναντῶμεν καὶ εἰς γραπτὸν διάκοσμον τοι-

Εἰκ. 26-27. Ἀνάγλυφοι κουφικαὶ διακοσμήσεις ἐπὶ ἐπιστυλίων εὐρεθέντων παρὰ τὸ ἱερὸν βῆμα τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Καστορίας.

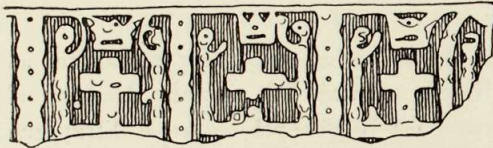
χογραφιῶν, ὡς καὶ εἰς ἐπίτιτλα χειρογράφων βυζαντινῶν κωδίκων, ἔνθα μιμοῦνται οἱ ζωγράφοι ἀναγλύφους πιθανώτατα κουφικὰς διακοσμήσεις, ὡς δεικνύουν τὰ προσαγόμενα δείγματα ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν ναυδρίου τοῦ 13ου αἰ. τιμωμένου ἐπ' ὀνόματος τοῦ Σωτῆρος εἰς τὸν ἐλαιῶνα παρὰ τὰ Μέγαρα (εἰκ. 24) καὶ ἐξ ἐπίτιτλων (πρβλ. λ. χ. ἐπίτιτλον χειρογράφου τῆς Ἐθνι-

κῆς Βιβλιοθήκης Παρισίων Νο 660 φ. 350 ἐν Ebersolt, La miniature byzantine, Paris, 1926, σελ. 48, πίν. 53) καὶ τὴν ἐνταῦθα ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν εἰκ. 3). Τὰ κουφικὰ τῶν μικροτεχνημάτων ἐξετάζομεν ἀλλαχοῦ.

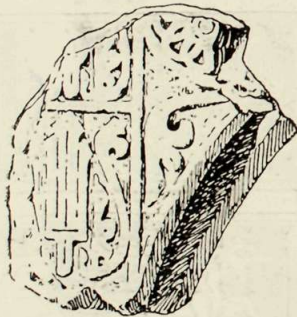
Εἰς τὴν αὐτὴν ἴσως ἐποχὴν (11ου αἰ.) δυνάμεθα νὰ κατατάξωμεν ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῶν ζῶων δύο ὁμοία σχεδὸν ἐπιστύλια, τὰ ὁποῖα εὔρον ἐσχάτως παρὰ τὸ ἱερὸν βῆμα τοῦ γαοῦ τῶν ἁγίων ᾿Αναργύρων Καστορίας (εἰκ. 26-27) τὰ μοναδικὰ μέχρι τοῦδε εὐρεθέντα κουφικὰ ἐν Μακεδονίᾳ—. Τὰ κουφικὰ ταῦτα διαφέρουν κατὰ τι τῶν κουφικῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὴν διάταξιν τῶν θεμάτων, ἂν καὶ τὰ στοιχεῖά των εἶναι τὰ αὐτά.

Ἐτερον κουφικὸν ἐντοιχισμένον εἰς τὴν παρὰ τὴν Ἐρμιόνην τῆς Ἀργολίδος Μοῆν τῶν ἁγίων ᾿Αναργύρων (εἰκ. 28) διαφέρει τῆς σειρᾶς τῶν ἑλλαδικῶν κουφικῶν κατὰ τὴν τε-

Εἰκ. 28. Κουφικὰ ἀνάγλυφα ἐπὶ ἐπιστυλίου ἐντοιχισμένον εἰς τὴν Μοῆν τῶν ἁγίων ᾿Αναργύρων παρὰ τὴν Ἐρμιόνην Ἀργολίδος.

χνικὴν. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα δὲν εἶναι ἐπίπεδα, ὅπως εἰς τὰ ἄλλα κουφικὰ, ἀλλὰ κοιλαίνονται κατὰ διαστήματα μὲ στρογγύλας ὁπὰς πληρουμένας πιθανώτατα ὑπὸ μίγματος ἢ τεχνικὴ αἴτη ἐνθυμίζει τὰ ἐσχάτως ἀνευρεθέντα γλυπτὰ εἰς τὸν στρογγύλον ναὸν τῆς Βουλ-

Εἰκ. 29. Ἀνάγλυφα κουφικὰ ἐπὶ τμήματος τόξου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν.

Εἰκ. 30. Θωράκιον μετ' ἀναγλύφων κουφικῶν διακοσμήσεων (ἄνω) ἐκ τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν.

γαρίας (βλ. K. Miatev, L'eglise ronde Preslav, Sofia, 1932, εἰκ. 111 κ. ἐ.). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάταξιν τοῦ θέματος εὐρίσκομεν μέγιστην ἀναλογίαν μὲ κουφικὴν διακόσμησιν ἀραβικῶν ὑφασμάτων (παραδείγματα τούτων φυλάσσονται καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Μουσεῖον Μπενάκη).

Ὁμοίως εἰς τὴν Ὁμορφῆν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν (βλ. Ὁρλάνδου, Ὁμορφὴ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1921, σελ. 23 κ. ἐ. εἰκ. 20-21) σώ-

ζονται δύο τεμάχια ἀναγλύφων μὲ ἀραβικὸν διάκοσμον. Τὸ ἐν τούτων (εἰκ. 29) προσεχόμενον ἐκ τοξωτοῦ πλαισίου, κοσμεῖται ἀριστερὰ μὲ δύο ἐπ'ἀλληλα κουφικὰ συμπλέγματα, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνεται ὁ λαμπρὸς ρυθμὸς τῶν ἀραβικῶν διηνηθισμένων κουφικῶν τῶν μέσων τοῦ 12ου αἰῶνος (πρὸβλ. κουφικὰ

τοῦ ἔτους 1003 ἐν Strzygowski, Amida ἔ. ἄ. Pl. XIV, 2). Δὲν ποικίλλονται βεβαίως μὲ τὸ λεπτὸν ἀραβουόργημα τῶν ἀληθῶν κουφικῶν, τὸ ὁποῖον οὐδαμοῦ ἐφήρμοσαν τὰ βυζαντινὰ κουφικά, ἔχουν ὅμως εἰς τὸ σύνολον τὴν ἰσχυρὰν διακοσμητικότητα ἐκείνων καὶ τὸ γενικὸν λυροειδὲς σχῆμα, ὅπως παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰ ἀραβικὰ τοῦ 12ου αἰῶνος.

Τὸ ἕτερον κουφικὸν τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησίας (εἰκ. 30) πλαισιώνει ὡς στενὴ παρυφὴ πλάκα κοσμουμένην μὲ πτηνὸν εἰργασμένον εἰς ἑξέχον ἀνάγλυφον καὶ εἰς τὴν ὠραίαν τεχνοτροπίαν τοῦ 12ου αἰῶνος (πρὸβλ. ἀνάγλυφον Βλαχερνῶν Ἄρτης ἐν Millet, L'ancien art serbe, Paris, 1919, εἰκ. 153). Τοῦ κουφικοῦ σώζεται μόνον τὸ κάτω ἥμισυ ὅπερ καταλήγει εἰς συνεχεῖς καμπύλας, ὅπως συνηθίζεται εἰς τὴν ἀπλὴν κουφικὴν γραφὴν ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ ἕξῃς (πρὸβλ. καὶ v. Berchem ἔ. ἄ. τόμ. 1 Egypte, ἐν γραφῇ τοῦ ἔτους Ἐγγείρας 477).

Τὴν μορφήν αὐτὴν τοῦ κουφικοῦ συναντῶμεν καὶ εἰς χρονολογημένον παράδειγμα τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰῶνος, τοῦτο δὲ εἶναι τὸ κατὰ χώραν σωζόμενον ἐπιστόλιον τοῦ τέμπλου τῆς παρὰ τὰς Ἀθήνας Μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ τῶν φιλοσόφων (εἰκ. 31). Εἰς τοῦτο παρατηροῦμεν ἰσχυρὰν πρωτοτυπίαν· τὸ

Εἰκ. 31. Ἐπιστόλιον τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τῆς παρὰ τὰς Ἀθήνας Μονῆς τοῦ Κυνηγοῦ.

Εἰκ. 32. Ἐπιστόλιον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (ἢ μία ὄψις).

βυζαντινὸν κουφικὸν συνδυάζεται ὄχι πλέον μὲ ἀραβικὰ ἀνθεμοειδῆ, ἀλλὰ μὲ κλαδίσκους κισσοῦ τοῦ βυζαντινοῦ φυτικοῦ θεματολογίου. Ὅμοιον κουφικὸν

συναντῶμεν καὶ εἰς ἐπιστύλιον ναοῦ ἐν θέσει Γέρακα Ἀθηνῶν (πρβλ. Εὐρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τεῦχος Γ' 1933. σ. 180 εἰκ. 239). Ἄξιον προσοχῆς εἶναι ὅτι ἡ μεταβολὴ αὕτη γίνεται εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν ἡ διηρθωμένη κουφικὴ γραφὴ ἔχει παύσει εἰς τὸν μουσουλμανικὸν κόσμον· ἀλλ' εἰς τὴν βυζαντινὴν γλυπτικὴν ὁ κουφικὸς διάκοσμος συνεχίζεται μέχρι τοῦ 15ου αἰῶνος.

III. Κουφικὰ ἀνάγλυφα 13ου μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰῶνος.

Ἐξέλιξιν τοῦ κουφικοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Κυνηγοῦ τῶν φιλοσόφων δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν εἰς σειρὰν παραδειγμάτων τοῦ τέλους τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14 αἰ. εἰς ἐπιπεδόγλυφα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τῆς Μακρυνίτης Πηλίου, ἐπὶ τάφου τῆς Παλαιολογίνης ἢ πλάξ τοῦ ὁποίου σώζεται εἰς τὴν Ἐπισκοπὴν Βόλου καὶ εἰς γλυπτὰ τοῦ νάρθηκος τῆς Μονῆς Χελανδαρίου ἐν Ἀθῶν.

Εἰκ. 33. Ἐπιστύλιον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (ἡ ἑτέρα ὄψις).

Εἰκ. 34. Ἐπιστύλιον ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκέψεως ἐν Μακρυνίτῃ Πηλίου.

Εἰς τὸ ὠραῖον ἐπιστύλιον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (εἰκ. 32-33) οἱ κλάδοι τοῦ κισσοῦ διατηροῦνται χιαστί, κατὰ τρόπον δηλαδὴ συνηθέστατον εἰς τὴν βυζαντινὴν διακοσμητικὴν ἀπὸ παλαιστάτης ἐποχῆς (τὸ ἀρχαιότερον γνωστὸν εἰς ἡμᾶς παράδειγμα εὐρίσκεται εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Σωτηρίου, Ἁγία Σοφία, Ἀθη-

ναί, 1915 σ. 93)· τοῦτο ὁμως δὲν ἀγνοεῖ καὶ ἡ ἀραβικὴ τέχνη (πρβλ. ἐν Amida, ἔ. ἀ. εἰς Πίνακας X-XII γραφὴν τῶν ἐτῶν 1155 καὶ 1124).

Καθαρῶς ἀραβικῆς ἐμπνεύσεως εἶναι ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰσχυρὰ στροφὴ τῶν κεραιῶν πρὸς τὰ ἔσω ἑκατέρωθεν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν ὁμοιότατην εἰς

ἀραβικά ὑφάσματα τῆς Αἰγύπτου (δύο τοιαῦτα δείγματα κατέχει τὸ Μουσεῖον Μπενάκη εἰς τὴν αἴθουσαν 7), ὅπως εἰς τὰ ὑφάσματα τῆς Σικελίας τοῦ 12—15 αἰῶνος (βλ. Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin, 1921 No 163 πρὸς καὶ Dreger, *Künstl. Entwicklung der Weberei u. Stickerie*, Wien, 1984 Tafelband, Taf. 86) τὰ ὁποῖα κατόπιν νεωτέρων ἐρευνῶν θεωροῦνται βυζαντινὰ (πρὸς ἀνακοίνωσιν Weigand εἰς Γ'. Βυζαντινὸν Συνέδριον ἐν *Actes du III congrès intern. d'études byzantines*, Athènes 1933 σ. 222). Ἡ ἄλλη ὄψις τοῦ αὐτοῦ ἐπιστυλίου φέρει εἰς τὴν θέσιν τῶν διασταυρουμένων κλάδων πτηνὰ μὲ μακρὰ ράμφη, εἶδος παγωνίων (εἰκ. 33).

Εἰς ἐπιπεδόγλυφον ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Μακρονίτης Πηλίου οἱ κλάδοι γίνονται σχηματικώτεροι (βλ. εἰκ. 34), εἰς δὲ

Εἰκ. 35. Πλάξ τάφου Παλαιολογίνης τοῦ ἔτους 1274, ἐντοιχισμένη εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἐπισκοπῆς παρὰ τὸν Βόλον.

τὴν πλάκα τοῦ τάφου τῆς Παλαιολογίνης (εἰκ. 35) ἡ μορφή τῶν κλάδων λαμβάνει τὴν μορφήν ἀραβουργήματος, ὅπερ κατακτᾷ πάλιν μέγα μέρος τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς (πρὸς τὸν ἐπίπεδον τῆς Πόρτα Παναγίας ἐν Λαμπάκη *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1092 σ. 74, Ἄμβωνα τῆς Ἀχρῖδος ἐν Millet *l'ancien art serbe* ἔ. ἀ. εἰκ. 156 κ. ἄ.). Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (εἰκ. 40) (βλ. Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 154) τὸ θέμα τῶν εἰς τὰ διάμεσα τῶν κουφικῶν κεραιῶν διασταυρουμένων κλάδων γίνεται πολυπλοκώτερον καὶ καθαρώτερον ἀραβικὸν μὲ τὰς στροφὰς τῶν ἀραβικῶν διχαλωτῶν φύλλων· πάντοτε ὅμως τὸ βυζαντινὸν ἀραβουργήμα, ὅσον πολυπλοκὸν καὶ ἂν εἶναι, διακρίνεται ἀπὸ τὸ ἀραβικὸν μὲ τὴν θεμελιώδη διαφορὰν καθ' ἣν οἱ κλάδοι τοῦ βυζαντινοῦ ἀραβουργήματος εἶναι πάντοτε ἰσοπαγεῖς, ἐνῶ εἰς τὰ ἀραβικὰ παρατηρεῖται ἀδιάκοπος διαδοχὴ λε-

πιοτάτων κλάδων πρὸς παχύτερα φύλλα καὶ κλάδους ὕπερ προσδίδει τὸ ἐξαιρετικὸν ἐκείνο θέλημα εἰς τὸ ἀραβικὸν κόσμημα.

Κατὰ τὸν 14ον καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος παραλλήλως πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐξέλιξιν τοῦ κουφικοῦ διακόσμου τοῦ ἀναμιγνυομένου μετὰ ἀραβούργημα συναντῶμεν καὶ κουφικὰ μιμούμενα τὴν ἀραβικὴν γραφὴν. Τὸ ἐπιπεδόγλυφον ἐπιστύλιον τοῦ ναοῦ τῆς Λοκρίδος (εἰκ. 36) (πρὸβλ. Ὁρλάνδου ἐν Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντινῶν Σπουδῶν 1929 σελ. 360 εἰκ. 10) καὶ τὸ ὑπερθύρον τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος τῆς Παντανάσσης Μυστρᾶ (εἰκ. 37) ἔχουν κατα-

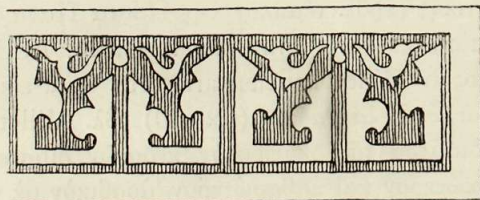
Εἰκ. 36. Ἐπιστύλιον ναοῦ Λοκρίδος.

φανῇ ἐπίδρασιν τῆς νέας γραφῆς, ἣτις ἐπεκράτησεν εἰς τὸν Μουσουλμανικὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ ἔτους 574 τῆς Ἐγείρας καὶ ἐξῆς (πρὸβλ. ἀραβικὰ πινάκια τοῦ Fostat εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν).

Δύο ἄλλα τεμάχια τοῦ Μυστρᾶ (βλ. ἐν Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris, 1919 Πίν. 54, εἰκ. 3-4, 9, 17) μιμοῦνται τὰ παλαιότερα ἑλλαδικὰ κουφικὰ τοῦ 11ου αἰῶνος (εἰκ. 38-39)· ἀλλὰ ταῦτα εἶναι μᾶλ-

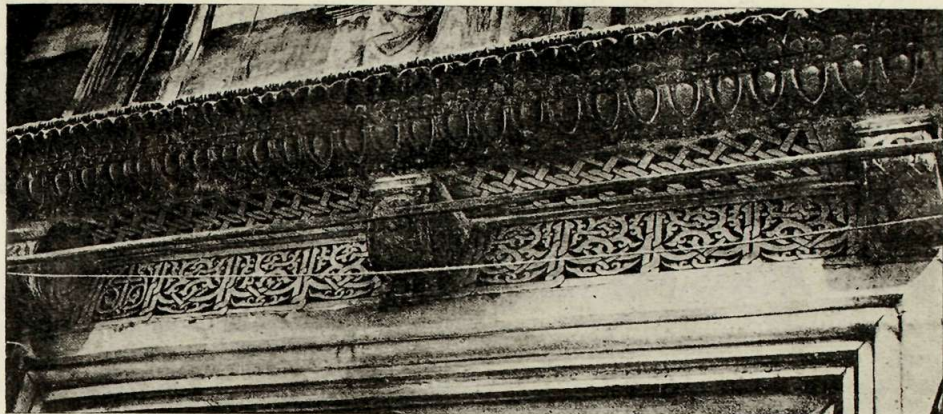
Εἰκ. 37. Ἐκ τῶν κουφικῶν τοῦ ὑπερθύρου τῆς πύλης τοῦ ναοῦ Παντανάσσης Μυστρᾶ. Εἰκ. 38. Ἐκ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων ἐπιστυλίου τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ.

Εἰκ. 39. Ἐκ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων θωρακίου τοῦ Μουσείου Μυστρᾶ.

λον ἀρχαιότερα, μεταφερθέντα πιθανώτατα ἐκ Σπάρτης ὅπως εἶναι ἄλλως τε καὶ τὰ πλεῖστα τῶν θωρακίων τῆς Μητροπόλεως Μυστρᾶ.

Είκ. 40. Κουφικά υπερθύρου του Καθολικού της Μ. Χαλανδαρίου Ἀθω.

Συμπεράσματα

Παρηκολουθήσαμεν οὕτω κατὰ τὸ δυνατόν μὲ τὰ ὑπάρχοντα παραδείγματα εἰς ὅλας τὼν τὰς μορφὰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐν Ἑλλάδι κουφικῶν. Δυναίμεθα ὅθεν συνοψίζοντες τὰ ἀνωτέρω νὰ ἐξαγάγωμεν τ' ἀκόλουθα συμπεράσματα.

α'.) Ὡς πρὸς τὴν *χρονολογίαν*: τὰ κουφικά τῆς Ἑλλάδος ἀρχοῦν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος (πλάξ π. Κορίνθου) καὶ ἐξαφανίζονται κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος (ὑπέρθυρον πύλης τῆς Παντανάσσης Μυστρῶ).

β'.) Ὡς πρὸς τὴν *μορφήν* διακρίνομεν:

1) τὰς ἀληθεῖς *κουφικὰς ἐπιγραφάς*, αἵτινες πλησιάζουν πρὸς τὰς διακοσμητικὰς ἐπιγραφὰς τῆς Αἰγύπτου μᾶλλον ἢ τῆς Μεσοποταμίας. Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται δὲν ἀνήκουν εἰς τὸν ἀπλοῦν κουφικὸν ρυθμὸν μὲ τὰς σφηνοειδεῖς κεραίας, ὅπως αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ Μουκαττήρ τῶν ἐτῶν 909-910 εἰς τὴν Ἀμίδαν, ἀλλ' εἰς τὰς προδρομοὺς οὕτως εἰπεῖν τοῦ διηνητισμένου κουφικοῦ (*coufique fleuri*), εἰς τὰς ὁποίας τὰ ἄκρα τῶν γραμμῶν καταλήγουν εἰς ἐκφύσεις ἀνθεμοειδῶν φύλλων καὶ τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὀνομάσῃ *ἀνθεμοειδῆ κουφικά* (*gesprengte Palmette*). Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ εἴδους τούτου ἐμφανίζονται μὲν εἰς τὴν Μεσοποταμίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Μεσσηνιακῶν (1034/5), ἀλλ' εἰς τὴν Αἴγυπτον εἶναι ἐν χρῆσει ἤδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Φατιμιδῶν (βλ. Strzygowski-van Berchem, *Amida*, ἔ. ἀ. σ. 24 πρὸβλ. καὶ v. Berchem, *Epigraphie musulman d'Algérie* 1905, σ. 185).

2) Τὰς *ψευδοκουφικὰς ἐπιγραφὰς* ἰδίως εἰς τὰ κεραμοπλαστικά. Αὗται μιμοῦνται συμπλέγματα τῶν ἀνθεμοειδῶν κουφικῶν καὶ ἰδίως τῶν διακοσμητικῶν ἐκείνων ἐπιγραφῶν αἵτινες εἶναι διπλαῖ ἀντίστοιχοι (ὡς τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου, μέρος τῶν κουφικῶν τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, ἢ πλάξ τῆς Κορίνθου

κ. α.), παρουσιάζονται δὲ καὶ εἰς μεμονωμένα ἀραβικὰ γράμματα τῆς ἀπλῆς ἢ ἀνθεμοειδοῦς διηρθισμένης γραφῆς.

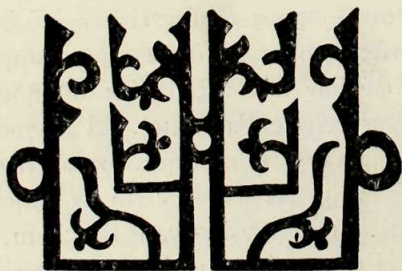
3) Τὰς *κουφικὰς ἀνθεμοειδεῖς διακοσμήσεις*, αἵτινες ἔχουν ὡς βάσιν τοῦ διακόσμου τὰς ἀνθεμοειδεῖς κεραίας τῆς κουφικῆς γραφῆς (ἥτις κυρίως ἀπαντᾷ εἰς ἀραβικὰ ὑφάσματα) ποικιλομένης ἢ ἐναλλασσομένης μὲ φύλλα ἀραβικῶν ἀνθεμίων.

4) Τὰς *κουφικὰς διακοσμήσεις ἀναμνηστικὰς μὲ κλάδους βυζαντινῆς ἢ ἀραβικῆς μορφῆς* (παραδείγματα κουφικῶν: Κυνηγοῦ, Μακρουνίτης, Παλαιολογίνης—Ἐπισκοπῆς Βόλου—Χελανδαρίου).

καὶ 5) Τὰ *κουφικὰ τὰ μιμούμενα τὴν στρογγύλην ἀραβικὴν γραφὴν* (Μυσταῖ, Λοκρίδος).

γ.) Ὡς πρὸς τὴν σύγκρισιν μὲ ἀληθῆ ἀραβικὰ μνημεῖα βλέπομεν ὅτι κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα μέρος τούτων πλησιάζει στενωτάτα τὰ ἀραβικὰ πρότυπα, ἀποδίδεται δὲ εἰς αὐτὰ ὅλη ἡ χάρις καὶ ἡ εὐλυγισία ἐκείνων (ψευδοκουφικαὶ ἐπιγραφαί). Αἱ λοιπαὶ κουφικαὶ διακοσμήσεις τόσον τοῦ 11ου αἰῶνος, ὅσον καὶ αἱ μεταγενέστεραι, ἐξαιρέσει ὀλίγων, εἰς ἃς μᾶλλον ὑπερισχέει ἢ βυζαντινὴ ἀντίληψις τοῦ διακόσμου (κουφικά: Κυνηγοῦ, ἐπιστύλια Βυζαντινοῦ Μουσείου), ἀντλοῦν καὶ τὰ διάφορα λεπτομερειακὰ θέματα καὶ τὴν διάπλασιν τῶν ἀπὸ ἀραβικὰ πρότυπα, διατηροῦν ὅμως πάντοτε ἀνεξαρτησίαν τινὰ καὶ ἀποδίδουν ἰδιότυπον τινὰ χαρακτῆρα, ὅστις τὰ διακρίνει ἀπὸ τὰ πρᾶγματι ἀραβικὰ, ἐμφανιζόμενα: τὰ μὲν τοῦ 11ου μὲ μίαν ἀπλούστευσιν καὶ κλασικότητα εἰς τὴν μορφήν, τὰ δὲ τοῦ 13ου-14ου μὲ τὴν ἐμμοιότητα τῶν εἰς τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τοῦ βυζαντινοῦ ἀραβουργήματος, τοῦ ὁποίου ὡς εἴπομεν διακριτικὰ στοιχεῖα εἶναι οἱ ἰσοπαχεῖς κλάδοι.

Οὕτως ὁ βυζαντινὸς κουφικὸς διάκοσμος τῆς Ἑλλάδος εἶναι ἐκεῖνο τὸ μέρος τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς, ὅπερ πλησιάζει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο εἶδος τὸν ἰσλαμικὸν κόσμον καὶ ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ἔσχεν ἰδιάζουσαν ἀπήχησιν εἰς τὴν ἐξέλιξιν τῶν μορφῶν τῶν ἀραβικῶν προτύπων.

Εἰκ. 41. Ἐκ τῶν κουφικῶν τοῦ λεγομένου τάφου τοῦ Ρωμανοῦ τῆς Κρύπτης τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ (πρβλ. καὶ τὴν ἀνωτέρω εἰκ. 19).

Εικ. 42. Ἀνάγλυφος κουφικὴ ζώνη τοῦ θωρακίου τῆς εἰκ. 43.

ΜΕΡΟΣ Β΄.

ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΩΝ ΚΟΥΦΙΚΩΝ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΕΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ἐρχόμεθα νῦν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ κουφικοῦ τούτου διακόσμου τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς προβάλλονται δύο προβλήματα.

α') Ποῖος εἶναι ὁ λόγος τῆς ἐμφανίσεως καὶ διαδόσεως τοῦ κουφικοῦ διακόσμου εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος καὶ β') διὰ τίνας ὁδοὺς ἔφθασεν οὗτος εἰς τὴν Ἑλλάδα.

1) Γνωμαὶ Strzygowski, Bréhier.

Ἐκ τῶν ἱστορικῶν τῆς τέχνης τῶν ἀσχοληθέντων κατ' ἐξοχὴν μὲ τὸ δυσκολώτατον τῶν θέμα τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς, δύο κυρίως ἐζήτησαν νὰ δώσουν ἐρμηνείαν τινά οἱ: Strzygowski καὶ Bréhier. Ὁ Strzygowski συνδέει τὰ κουφικά τῆς Ἑλλάδος ἀποκλειστικῶς μὲ τὴν Μεσοποταμίαν, ἐπειδὴ συνδέει τὰ κουφικά μὲ τὰ ζῶα (ἐνῶ δὲν συνυπάρχουν πάντοτε τὸ δὲ κεφάλαιον τοῦ ζωϊκοῦ διακόσμου εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην εἶναι εὐρύτατον καὶ ἡ ἐξέτασις του δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξαντληθῆ—δὲν ἐξηγεῖται δηλαδὴ μόνον μὲ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Μεσοποταμίας). Ἡ ὑπόθεσις ἄλλως τε τοῦ Strzygowski προσκρούει καὶ εἰς τὸ γεγονός, ὅτι: ἀφ' ἑνὸς τὰ coufique fleuri τῆς Μεσοποταμίας ἐμφανίζονται τὸ πρῶτον τῷ 1036, ἐν ᾧ τὰ ἐν Ἑλλάδι εὐρεθέντα ἀνάλογα εἶναι προγενέστερα (πρβλ. λ. χ. τὸ θωράκιον Κορίνθου) καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ μορφή πολλῶν κουφικῶν τῆς Ἑλλάδος συνδέεται καὶ μὲ τὰ κουφικά τῆς Αἰγύπτου.

Διὰ νὰ δώσῃ ὅμως ὁ Strzygowski ἀπάντησίν τινα δημιουργεῖ θεωρίαν, ἣτις δὲν δύναται νὰ στηριχθῆ: ἀποδίδει δηλονότι τὴν ἐμφάνισιν καὶ διάδο-

σιν τῶν κουφικῶν καὶ τοῦ ζωϊκοῦ διακόσμου εἰς τὰς βουλγαρικὰς ἐπιδρο-
μὰς κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν τὰς γενομένας κατὰ τοὺς λεγομένους σκο-

Εἰκ. 43. Θωράκιον εὑρεθὲν ἐν τῷ Ἀσκλη-
πιεῖῳ (βλέπετε καὶ εἰκ. 42).

τοῦ χρονολογουμένου κατ' αὐτὸν εἰς τὸ τέλος τοῦ 10ου αἰῶνος, θεωρεῖ τὸν
διάκοσμον τοῦτον ὡς χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς εἰσαγωγῆς ἀνατολικῶν
θεμάτων κατὰ τοὺς εἰκονομαχικοὺς ἀγῶνας, ὅποτε πράγματι γίνονται καὶ
ἀνταλλαγὰὶ ἀκόμη μεταξὺ Ἀράβων καὶ Βυζαντινῶν ¹⁾ — καὶ ὅτι τὸν 11ον

τεινοὺς αἰῶνας τῆς Ἑλλάδος (7ον καὶ
8ον) καὶ ἐκφέρει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι
συνωδεύοντο οἱ ἐπιδρομεῖς οὗτοι ὑπὸ
τουρανῶν Μουσουλμάνων (Amida ἔ.
ἄ. σ. 375). Ἄλλ' ἢ ὑπόθεσις αὕτη εἶ-
ναι ἀπαράδεκτος πρῶτον, διότι ἔχει
ἤδη ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν ἔχομεν μονί-
μους βουλγαρικὰς ἐγκαταστάσεις εἰς
τὴν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἐπιδρομὰς καὶ δεύ-
τερον διότι καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Βουλ-
γαρίαν μέχρι σήμερον δὲν εὐρέθη ἀνά-
λογος κουφικὸς διάκοσμος. ὥστε νὰ
ὑποθέσωμεν, ὅτι εἶχεν οὗτος μεγάλην
διάδοσιν εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ ἐκεῖ-
θεν, ἔστω καὶ διὰ τῶν ἐπιδρομῶν, διε-
δόθη εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Ἱστορικωτέρα φαίνεται ἡ γνώμη
τοῦ L. Bréhier.

Ὁ Bréhier εἰς τὴν περὶ βυζαν-
τινῆς γλυπτικῆς μελέτην του, ἰδιαί-
τητα δὲ εἰς ἀνακοίνωσίν του δημοσι-
ευθεῖσαν εἰς τὰ «Ξένια» (Πρακτικὰ
τοῦ ἐν Ἀθήναις διεθνοῦς συνεδρίου
τῶν Ἀνατολιστῶν τῷ 1912 ἐπὶ τῇ
εὐκαιρίᾳ τῆς 75ετηρίδος τοῦ Ἐθνι-
κοῦ Πανεπιστημίου σελ. 161 κ. ἑ.),
ὀρμώμενος ἐκ τῆς ἐξετάσεως τοῦ θω-

ρακίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου μὲ
τὴν κουφικὴν ἐπιγραφὴν (βλ. εἰκ. 44),

¹⁾ Τῷ 835 λ. χ. ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοφίλου εἰς τὸν Καλίφην τῆς Βαγδάτης
συνοδεύεται μὲ ἀρχιτέκτονα τοῦ Παλατίου, ὁ δὲ Βασίλειος ὁ Α΄. ὁ Μακεδὼν κατε-
σχεύασε κατὰ ἀραβοπερσικὰ πρότυπα τὸ Τζικανιστήριον· ἐπίσης κατὰ τὸν 11ον αἰ-
κατὰ σελδσουκικὰ πρότυπα εἰς τὴν Κων/πολιν προστίθεται περσικὸς δόμος ἀνατολι-

αἰῶνα ὁ κουφικὸς οὔτος διάκοσμος εἰσάγεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν, ὡς εἶναι τὸ θύρωμα τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Ρυγ μὲ κουφικὴν διακοσμητικὴν ἐπιγραφὴν (Ξένια, ἔ. ἄ. σελ. 165) ¹⁾.

Εἰκ. 44. Θωράκιον τῶν λεόντων μετ' ἀναγλύφον κουφικῶν εἰς τὰς στενάς πλευράς (ἐκ τῆς συλλογῆς τῶν γλυπτῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν).

κῶς τοῦ Τζιζανιστηρίου μὲ κωνικὸν περσικὸν τροῦλλον κ. λ. π. (πρὸβλ. Bréhier, ἔ. ἄ. σ. 166).

¹⁾ Πρὸβλ. καὶ τὰ ἐν Michel, Histoire de Part I² σελ. 894 ἀναγραφόμενα μνημεῖα τῆς Δύσεως μὲ κουφικὰς διακοσμήσεις (ῥεφασμα τοῦ Musée de Cluny, μικρο-

2. Ὑπόθεσις περὶ ἀραβικῆς ἐπιδράσεως εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην τῆς Ἑλλάδος διὰ τῶν ἔργων τῆς μικροτεχνίας τῆς Ἀνατολῆς.

Εἰς μελέτην μου περὶ τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου τοῦ 9ου αἰῶνος, ἦν ἐπεχείρησα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνευρέσεως ἱκανῶν γλυπτῶν εἰς χρονολογημένον μνημεῖον ἐν Θήβαις, ὅπερ ἀνέσκαψα τὸ 1921 καὶ ἡ τέχνη τῶν ὁποίων εἶναι ὁμοία πρὸς τὸ ἐπίσης χρονολογημένον βυζαντινὸν μνημεῖον ἐν Σκριποῦ (βλ. Γ. Σωτηρίου, ὁ ἐν Θήβαις Βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1924, σ. 25 κ. ἐ.), ὑπεστήριξα, ὅτι ἡ ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων ἐμπορικὴ ἐπιμῆξία τῶν χωρῶν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μὲ τὰς ἀραβικάς, ἢ εἰς διαφόρους πόλεις τῆς Ἑλλάδος (Πάτρας, Θήβας, Ἀθήνας, Δημητριάδα, νήσους — Χίον κ. ἄλλ.) ὑπαρξίς ἐργαστηρίων ὑφαντουργίας καὶ ἀγορῶν — καὶ ἰδίᾳ ἡ εἰσαγωγή ἐκ τῆς Ἀνατολῆς μεταξωτῶν ὑφασμάτων καὶ εἰδῶν μικροτεχνίας (πρὸ πάντων κεραμικῶν ἔργων, οἷον ἀγγείων κ. ἄ.) —, ἔσχον σπουδαιότητα ἐπίδρασιν εἰς τὴν καθόλου βυζαντινὴν διακοσμητικὴν ἀναντίρρητον δὲ εἶναι, ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς βυζαντινῆς διακοσμητικῆς, ἂν δὲν ἔχωμεν ὑπ' ὄψει τὰς ἐκάστοτε λαμπρὰς ἀνθήσεις τῆς ἀνατολικῆς τέχνης, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλεῖ ἐκάστοτε ἡ βυζαντινὴ (ὡς γνωστόν, αἱ διακοσμητικαὶ ζῶναι, αἵτινες περιβάλλουν τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς, εἶναι προφανῆς ἐπίδρασις τῆς Ἀνατολῆς).

Αὐτὰ λοιπὸν τὰ μνημεῖα πείθουν, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους δὲν ὑπῆρχε, φαίνεται, σωβινισμὸς εἰς τὴν τέχνην, παρὰ τὴν θανάσιμον, τὴν ἱερὰν ἔχθραν, ἣτις ἐχώριζε τὸν ἰσλαμικὸν κόσμον ἀπὸ τὸν χριστιανικόν. Ἡ μίμησις βεβαίως καὶ ἡ ἀντιγραφὴ εἶχεν ἐν τούτοις τὰ ὄριά της. Ὁ ἑλληνικὸς διάκοσμος ἔδιδε πάντοτε τὴν ἰδίαν αὐτοῦ σφραγίδα καὶ τὸν χαρακτήρα εἰς τὰς μιμήσεις τῶν ἀνατολικῶν παρὰ τὰς εἰς γενικὰς γραμμὰς ὁμοιότη-
τας μὲ τὰ θέματα τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτως ἐξηγεῖται ὁ ψευδοκουφικὸς διάκοσμος, ἰδιαίτατα ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος.

Ἀλλὰ δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὸν κουφικὸν διάκοσμον τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, καθὼς καὶ μὲ τὸν προγενέστερον ἢ καὶ σύγχρονον πρὸς αὐτὸν διὰ ζῶν διακόσμον τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν (περὶ τοῦ ὁποίου πολλὰκις ἔγραψεν ὁ Strzygowski συνδέσας αὐτὸν μὲ τὴν μεσοποταμιακὴν τέχνην). Αἱ διακοσμήσεις τῆς ζώνης τῶν Ἀγ. Θεοδώρων, τῆς Σωτείρας Λυκοδύ-

---

γραφίαι τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ S. Sever, μικρογραφίαι Κώδικος τῆς βιβλιοθήκης τῆς Μαντούης, ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Lyon, κιονόκρανα τοῦ Μουσείου τῆς Τρυλούζης κ. λ. π.), ἐξηγούμενα μᾶλλον ἐκ τῆς κατωτέρω ἀναπτυσσομένης ἐπιδράσεως τῶν ἔργων ἀνατολικῆς μικροτεχνίας καὶ ἐν τῇ Δύσει. Εἰς ταῦτα μάλιστα δύναται νὰ προστεθῇ καὶ τὸ γνωστὸν κάλυμμα ἐσμαλτωμένου κιβωτιδίου τοῦ Μουσείου Βατικανοῦ (βλ. A. Munoz, L'art byzantin à l'exposition Grottaferrata, Rome, 1906, σελ. 159 εἰκ. 113), ἐνθα παρατηροῦνται ἐκατέρωθεν τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ κουφικαὶ διακοσμήσεις.

μον καὶ τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ εἶναι ἀκριβῶς αἱ αὐταί, ἃς συναντῶμεν εἰς μεταξωτὰ τῶν Φατιμιδῶν, ἦτοι θέματα εἰργασμένα μὲ τὴν αὐτὴν λεπτότητα τέχνης, μὲ τὴν αὐτὴν σταθερότητα χειρὸς πεπειραμένης καὶ ἐξησκημένης εἰς τὴν ἀραβικὴν γραφὴν. Δύναται ὅθεν νὰ θεωρηθῇ βέβαιον, ὅτι εἶναι ἔργα Ἀράβων. Πρὸ πάντων ὅμως αἱ πολλὰ ἀληθεῖς ἐπιγραφαὶ—αἱ ἀνευρεθεῖσαι ἔσχατως ἐν Ἀθήναις—διασκεδάζουσι καὶ τὸ τελευταῖον ἕγχος ἀμφιβολίας.

Πῶς δυνάμεθα λοιπὸν νὰ ἐξηγήσωμεν τὴν γνησίαν αὐτὴν ἀραβικὴν διακόσμησιν, τὴν προϋποθέτουσαν καὶ ὑπαρξίν Ἀράβων εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας;

Εἰκ. 45. Θωράκιον ἀποκείμενον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Βόλου μετὰ κουφικῶν διακοσμήσεων εἰς τὴν ἄνω ἐφθαρμένην ζώνη.

3. Ἔτεροι γινώμαι περὶ ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἀραβικῶν ἐγκαταστάσεων εἰς τὰς κυρίως ἑλληνικὰς χώρας καὶ μάλιστα εἰς Ἀθήνας.

Πλειότερον ἤθελεν εὐδοθεῖν τὸ ζήτημα μὲν την νεωστὶ ὑποστηριζομένην ὑπὸ τοῦ ἱστοριοδίδου τῶν Ἀθηνῶν Δ. Γρ. Καμπούρογλου γνώμην περὶ ἐπιδρομῆς Ἀράβων κατὰ τῶν Ἀθηνῶν (πρὸς Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 4 (1929) σ. 341 κ. ἑ.).

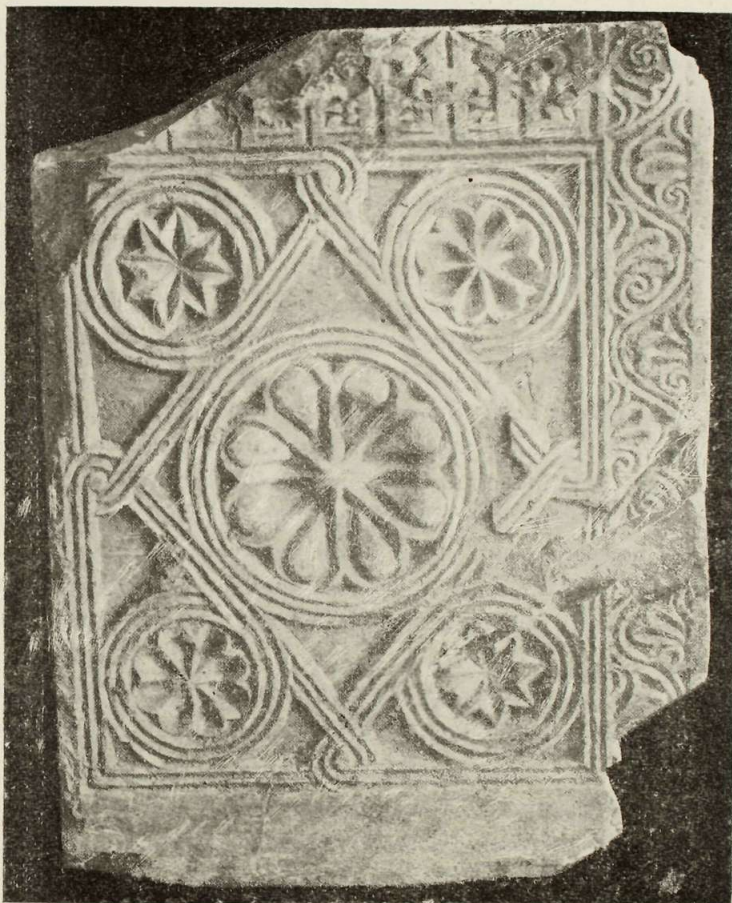
Εἰς τὴν καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ἀνακοίνωσίν μου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ — ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀνακινώσεως τοῦ Καμπούρογλου, δι' ἧς οὗτος ἐξέφερε τὴν γνώμην (ἐπὶ τοῦ γνωστοῦ Θρήνου στηριζόμενος), ὅτι ἐγένετο ἐπιδρομὴ τῶν Σαρακηνῶν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ μερικὴ ἐγκατάστασις αὐτῶν ἐν τῇ πόλει περὶ τὸ ἔτος 943 — εἶπον ὅτι θεωρῶ μὲν ταύτην ὡς εὐστόχον ὑπόθεσιν διαφωτίζουσαν τὰ ἐν Ἀθήναις ἀραβικὰ λείψανα καὶ τὰς συντελεσθείσας καταστροφὰς βυζαντινῶν τινῶν μνημείων τοῦ 10ου αἰῶνος (ὡς εἶναι λ. γ. γλυπτὰ τινὰ κοσμοῦντα τὰς προσόψεις τῆς λεγομένης Μικρᾶς Μητροπόλεως κ. ἄ.), ἐκφεύγει ὅμως τῆς ἀρμοδιότητός μου νὰ εἰσέλθω εἰς φιλολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ Θρήνου τῶν Ἀθηνῶν.

Ὅτι ἐκ τῶν κουφικῶν διακοσμήσεων τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἀραβικῶν ἐν Ἀθήναις λειψάνων συνάγομεν, εἶναι, ὅτι τὰ μὲν πρῶτα ἐξηγοῦνται διὰ τῆς ἀναμφισβητήτου ἐπιδράσεως τῶν ἀνατολικῶν ὑφασμάτων καὶ τῶν εἰδῶν μικροτεχνίας, ἔνεκα τῆς ἐμπορικῆς ἐπιμιξίας (ὡς ἀνέπτυξα καὶ ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ μελέτῃ μου περὶ τῶν γλυπτῶν τῶν Θηβῶν), αἱ ἄληθεῖς ὅμως ἀραβικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀπαιτοῦσιν ἀραβικὴν τινα ἐγκατάστασιν. Τὴν ἐγκατάστασιν ταύτην καὶ μία ἄλλη ὑπόθεσις θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποστηρίξῃ.

Εἶναι γνωστόν, ὅτι μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκά (960) ἡ Βυζαντινὴ αὐλὴ ἐκ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ Ἀράβων αἰχμαλώτων ἐγκατέστησεν εἰς τὰς χώρας τῆς Αὐτοκρατορίας πλήθη στρατιωτικῶν ἀποίκων. Οὗτοι, γνωρίζομεν, ὅτι, ἐκχριστιανιζόμενοι, ἐλάμβανον πολλὰ προνόμια, γαίας καὶ στρατιωτικὰς θέσεις (πρὸς Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς βίου, μτφρ. Καρολίδου, ἐν βιβλιοθήκῃ Μαρσαλῆ, Ἀθήναι 1906, σ. 377), Κωνσταντῖνος δὲ ὁ πορφυρογέννητος ἀφιερώνει ὀλόκληρον κεφάλαιον εἰς τὴν ἐκθεσιν περὶ βασιλείου τάξεως διὰ τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν εἰς τοὺς Ἀραβας τούτους ἀπονεμομένων προνομίων (Ἐκθεσις βασιλείου τάξεως, κεφ. 49 «περὶ τῶν αἰχμαλώτων Σαρακηνῶν τῶν ἐπὶ θέματι βαπτιζομένων» ἔκδ. Βόννης, σ. 695 κ. ἑ. πρὸς καὶ Schlumberger, Νικηφόρος Φωκάς, μτφρ. Λαμπρίδου ἐν βιβλιοθ. Μαρσαλῆ Ἀθήναι 1905, σ. 135 κ. ἑ.). Οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις παρουσία πρωτοσπαθαρίου Χασὲ (ἦτοι Χασάν) «σαρακηνοῦ τῇ γνώμῃ καὶ τῷ τρόπῳ καὶ τῇ λατρείᾳ», μαρτυρουμένη καὶ ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου (πρὸς τὸν

ἴδιον υἷον Ρωμανόν, σ. 230, πρὸβλ. καὶ Συνέχειαν Θεοφάνους, βιβλ. VI, 9, ἔκδ. Βόννης, σ. 388: «οἱ δὲ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Ἀθηνῶν οἰκίτορες συνεχῶς ἐπηρεαζόμενοι παρὰ Χασέ υἱοῦ Ἰούβα, τὴν αὐτοῦ ἀσωτίαν καὶ ἀπληστίαν μὴ ἐνεγκόντες λίθοις τοῦτον βάλλοντες ἀνεῖλον κακῶς ἔνδοθεν τοῦ θυ-

Εἰκ. 46. Θωράκιον μετὰ πλεγμάτων καὶ κουφικῶν ἐπιπεδογλύφων διακοσμῆσεων εἰς τὴν ἄνω παρυφὴν (ἐκ τῶν γλυπτῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν).

σιαστηρίου τοῦ ἐν Ἀθήναις ναοῦ»), οὔτινος (Χασέ) ἡ παρουσία καὶ ὁ τίτλος θὰ ἦσαν ἄλλως ὅλως ἀκατανόητα (βλ. καὶ Herzberg ἔ. ἀ. σ. 356). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι αἱ ἐκ τοῦ Πορφυρογεννήτου μαρτυρίαι εἶναι κατὰ τι προγενέστεραι τῆς ἀλώσεως τῆς Κορίθης, ἐξηγοῦν ὅμως εἰς ἡμᾶς τὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐλῆς τακτικὴν διὰ τὰς ἐγκαταστάσεις αἰχμαλώ-

των εἰς τὸ Κράτος, ἥτις ἀσφαλῶς ἐφημερίσθη εἰς εὐρύτεραν κλίμακα καὶ διὰ τοὺς πολυπληθεῖς Κρήτας Ἰσραβας αἰχμαλώτους.

Μὲ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τῆς διὰ τῶν Ἰσραβων τῆς Κρήτης διαδόσεως τῶν κουφικῶν ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός ὅτι εἰς τὰ κουφικά τῆς Ἑλλάδος τῶν μέσων τοῦ 11ου καὶ ὀλοκλήρου τοῦ 12ου αἰῶνος γίνεται χρῆσις τοῦ εἴδους ἀκριβῶς τῆς ἰσλαμικῆς γραφῆς τῆς ἐπικρατούσης κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου καὶ τὰς ἀρχάς τοῦ 11ου αἰῶνος, ὁπότε ἀκριβῶς ἐγένετο καὶ ἡ ἀποίκησις, οὐχὶ δὲ τῆς ἀληθοῦς κουφικῆς διηθησμένης γραφῆς, ἥτις ἐπικρατεῖ εἰς τὰ σύγχρονα μουσουλμανικά ἔργα.

Ἐπίσης οὕτω δύναται καλύτερον νὰ ἐξηγηθῇ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι συναντῶμεν συγχρόνως ἐν Ἀθήναις καὶ τὸν καθαρὸν μεσοποταμικὸν διάκοσμον τῶν ζώων καὶ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τῶν γραμμάτων τῆς Αἰγύπτου, διότι εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Ἰσραβες τῆς Κρήτης προήρχοντο ἀπὸ διάφορα μέρη.

Ὅτι δὲ ὅλοι οἱ αἰχμαλῶτοι Ἰσραβες δὲν ἐξεχριστιανίσθησαν ἀλλὰ πολλοὶ τούτων καὶ ἰδίως οἱ ἐξέχοντες μεταξὺ αὐτῶν ἐνέμειναν εἰς τὸν μουσουλμανισμὸν γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀνιδρύσεως δύο ἰσλαμικῶν τεμενῶν εἰς τὸ Βυζάντιον (βλ. Schlumberger, Νικηφόρος Φωκᾶς, ἔ. ἀ. σ. 136 κ. ἑ.). Ὡστε καὶ ἡ ὑπαρξις εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους μουσουλμανικοῦ τεμένους καὶ ἡ κατασκευὴ ἀκόμη κεραμίνων πλακῶν μὲ ρητὰ τοῦ Κορανίου—ὡς εἶναι αἱ πλάκες τῆς διακοσμητικῆς ζώνης τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν—καὶ τέλος ἡ διάδοσις ἐν Ἑλλάδι καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἀττικῇ τοῦ κουφικοῦ διακόσμου εὐκολώτερον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγηθῶσιν. Ἡ μετὰ τὸν 12ον αἰῶνα ἐξαφάνισις σχεδὸν τοῦ καθαρῶ ἰσλαμικοῦ διακόσμου δεικνύει, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ οἱ Ἰσραβες οὗτοι ἐξελληνίσθησαν καὶ ἀφωμοιώθησαν.

Τὴν ἐρμηνεῖαν αὐτὴν παρέχω εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο τοῦ κουφικοῦ διακόσμου τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος, ὅπερ ἀπασχολεῖ σήμερον τοὺς βυζαντινολογικοὺς κύκλους.

Ἐπίμετρον.

Εἶχεν ἐκτυπωθῆ ἡ ἀνὰ χεῖρας μελέτη, ὅταν ὁ σ. συνάδελφος Δ. Γρ. Καμπούρογλου εἰς τὴν ἐκδιδομένην ὑπὸ τῆς ἐφημερίδος «Πρωΐα» Ἱστορίαν (τεῦχ. Γ'. Ἱστορικά μελέται σελ. 17-25) ἐδημοσίευσεν πραγματείαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰς Ἀθήνας Σαρακηνοί;», ἔνθα παραθέτει τρεῖς ἐκ τῶν ἀνωτέρω (εἰς τὰς σελ. 61 καὶ 63) ἐξετασθεισῶν ἐξ ἀραβικῶν ἐπιγραφῶν μὲ νέαν ἀνάγνωσιν τοῦ Μουφτῆ Κων/πόλεως Χαμδουλλάχ.

Κατὰ τὴν νέαν ἀνάγνωσιν — ἥτις χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀκαμιά-

του ιστοριοδίδου των Ἀθηνῶν τελειότερον διηκρινίσθη — καὶ αἱ τρεῖς ἐπιγραφαὶ ἀναγράφουν ρητὰ τοῦ Κορανίου (οὕτως ἢ ἀνωτέρω ἐν εἰκ. 4 ἐπιγραφή ἀναγινώσκεται: Ὡ Σὺ, ὅστις ἱκανοποιεῖς τὰς ἀνάγκας . . . , ἢ ἐν εἰκ. 6: Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ διανέμων τὰς ἐπιτυχίας . . . καὶ ἢ ἐν εἰκ. 7: Ὡ Σὺ ὁ δωρητὴς τῶν χρησίμων! . . . Εἰς τὰ λοιπὰ μέρη τῶν ἐπιγραφῶν — συντετηγμένα καὶ ἑλλιπῆ — διακρίνονται αἱ ἀραβικαὶ λέξεις: « Ἀλλάχ, Ρεσοῦλ, Μωχαμέτ » κλπ.), ἐλέγχεται δὲ ὡς ἐσφαλμένη ἢ ὑπὸ τοῦ κ. Combe ἀνάγνωσις τῆς ἐν εἰκ. 6 ἐπιγραφῆς: τὸ τέμενος τοῦτο ἰδρῦθη . . .

Ἄλλὰ καὶ ἡ νέα ἀνάγνωσις οὐδόλως δύναται νὰ καταρρίψῃ τὴν ὑπόθεσιν περὶ ὑπάρξεως κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ἐνὸς ἢ πλειόνων ἀραβικῶν τεμενῶν—ἐνθα ἦσαν ἐντετοιχισμένα αἱ ἀνωτέρω μετὰ ρητῶν τοῦ Κορανίου ἐπιγραφαὶ ἐν Ἀθήναις—ἢ καὶ καθόλου ἐν Ἀττικῇ (ἂν θεωρηθῶσιν αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται ὡς μεταφερθεῖσαι εἰς τὴν πόλιν ἔξωθεν), διότι καὶ δι' αὐτῆς πιστοῦται: πρῶτον, ὅτι αἱ ἐπὶ ὑμητείου καὶ πεντελησίου μαρμάρου ἀραβικαὶ ἐπιγραφαὶ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὸν Μουφτῆν « ἀνάγονται ἀκριβῶς εἰς τὸν 4ον αἰῶνα τῆς Ἐγείρας, ἦτοι εἰς τὸν 11ον μ.Χ. αἰῶνα » καὶ δεύτερον, ὅτι αὗται, ὡς περιέχουσαι ρητὰ τοῦ Κορανίου, ἐκόσμουν τεμένη, ἐφ' ὅσον « ἅπαντα τὰ τεμένη καὶ αὐτὰ τὰ νεώτερα τουρκικὰ ὀφείλουσαν νὰ φέρωσιν ἐπιγραφὰς εἰλημιμένας ἐκ τῶν ἐπικλήσεων καὶ τῶν ρητῶν τοῦ Κορανίου καὶ κατὰ συνέπειαν αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται δέον νὰ εἶναι ἀπαραιτήτως παλαιοαραβικαί ». Ὅτι ὅμως αἱ ἡμέτεραι ἐπιγραφαὶ δὲν εἶναι μεταγενέστεραι μιμήσεις ἀραβικῆς γραφῆς τοῦ 11ου αἰῶνος—ἀλλὰ γνήσια μνημεῖα τοῦ 11ου—πλὴν τῆς ὁμοφώνου μαρτυρίας τῶν εἰδικῶν ἀραβολόγων (van Berchem, Combe καὶ αὐτοῦ τοῦ Μουφτῆ), ὡς καὶ τῆς προφανοῦς διαφορᾶς τῶν συντομογραφῶν κατὰ ἐποχὰς — ἥτις βεβαίως δέον ἰδιαίτερος νὰ ἐξετασθῇ — ἀποδεικνύει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἔχομεν ἐν Ἀθήναις ἀπομιμήσεις τῶν τοιοῦτων ἐπιγραφῶν καὶ εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰῶνος, ὅπου βλέπομεν ἢ ἀραβικὰς ἐπικλήσεις (ρητὰ τοῦ Κορανίου) ἐναλλασσομένας μὲ βυζαντινὰς διακοσμῆσεις—ὡς εἶναι αἱ πῆλινα πλάκες αἱ κοσμοῦσαι ὡς συνεχῆς ζώνη προσόψεις τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Θεοδώρων τῶν Ἀθηνῶν—ἢ ψευδοαραβικὰ (κουφικὰ) κεραμοπλαστικά διατεταγμένα μάλιστα ὅπως εἰς τὰ ἰσλαμικὰ τεμένη εἰς συνεχεῖς ζῶνας ἐπὶ τῶν προσόψεων τῶν ναῶν—ὡς εἶναι τὰ ψευδοκουφικὰ τῆς σημερινῆς ρωσικῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν —. Εἰς τὰς χαρακτηριστικὰς ταύτας μιμήσεις θὰ ἰδύναντο νὰ προστεθῶσιν ἀκόμη καὶ τὰ βυζαντινὰ ἀνάγλυφα μὲ ἀραβικὰς ἐπικλήσεις, ὡς εἶναι τὸ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν προερχόμενον θωράκιον μὲ τοὺς λέοντας (βλέπε ἀνωτέρω εἰκ. 44· πρὸς καὶ τὸ ἐκ Κορίνθου θωράκιον τῆς εἰκ. 16)· ταῦτα καὶ ὡς μιμήσεις ἀνατολικῶν ἔργων χειροτεχνίας ἂν ἦθελον ἐκληφθῆ, πάλιν εἶναι τεκμήρια στενῆς ἐπικοινωνίας βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων εἰς τοὺς τόπους, εἰς τοὺς ὁποίους κατεσκευάσθησαν.

ZUSAMMENFASSUNG. Trotz der Forschungen von Strzygowski, Bréhier, Millet u.s.w. sind die kufischen Dekorationen an den byzantinischen Denkmälern Hauptgriechenlands heute noch ein Rätsel, denn die systematische Klassifizierung, Vergleichung und Datierung dieser Dekorationen ist bis jetzt teils ausgeblieben, teils wurden die Fragen über ihr erstes Auftreten und ihre früheste Verbreitung auf griechischem Boden unbefriedigend gelöst.

Im ersten Abschnitt dieser Abhandlung wird nahezu das gesamte einschlägige Denkmälermaterial herangezogen, das bisher zum grossen Teil unveröffentlicht war. Zunächst werden die bisher in Athen gefundenen kufischen tatsächlichen *Inschriften* untersucht. Der Verfasser teilt sie in kontinuierende (Abb. 4—6) und gegenständige (Abb. 7—9) ein. In letzteren sieht er den Ausgangspunkt für die kufischen Denkmäler Griechenlands. Innerhalb der kufischen Denkmäler auf griechischem Boden unterscheidet er zwei Klassen: A) Reliefdekorationen auf Ziegeln die er «pseudo—kufisch» nennt, B) Reliefdekorationen auf Marmor. Die Dekorationen der Klasse A stehen in enger Beziehung zu den gegenständigen kufischen *Inschriften*. Einige haben Aehnlichkeit mit der einfachen keilförmigen, andere mit der vegetabilischen kufischen Schrift (Abb. 10—14). Die Denkmäler der Klasse A gehören dem 11. und 12. Jahrhundert an. Die Klasse B ist reichhaltiger. Die Denkmäler dieser Gruppe enthalten neben den kufischen auch byzantinische Dekorationsmotive, die die Grundlage für eine chronologische Gruppenteilung bilden, sofern die Datierung nicht schon inschriftlich gesichert ist oder sich auf Grund literarischer Indizien ergibt.

Die kufischen Reliefs tauchen in Griechenland im ausgehenden 10. Jahrhundert in der Form der keilförmigen Schrift auf (vgl. Abb. 1, 2, 16). Die Reliefs des 12. Jahrhunderts zeigen den rein arabischen Schmuck. Dieser besteht aus pflanzenähnlichen Linien, deren Motive abwechseln und miteinander durch kleine Kreise verbunden werden und in Palmetten enden (Abb. 15, 17—30). Die kufischen Denkmäler des 13—15. Jahrhunderts sind selbständiger, denn sie werden jetzt nicht mit arabischen palmettenartigen, sondern mit byzantinischen Motiven verbunden und entwickeln sich schliesslich zu «byzantinischen Arabesken».

Das Resultat der kritischen Prüfung des Materials ist folgendermassen zusammenzufassen: Die in Hauptgriechenland vorkommenden kufischen Dekorationen, die hier erst im ausgehenden 10. Jahrhundert auftauchen und im beginnenden 15. Jahrhundert verschwin-

den, zerfallen ihrer Form nach 1) in wirkliche kufische Inschriften, die sich mehr an die ägyptischen als an die mesopotamischen dekorativen Inschriften anlehnen, d. h. an die Vorläufer des «coufique fleuri», die man gesprengte Palmette nennen kann, 2) in pseudo—kufische Inschriften, die sich hauptsächlich auf keramischen Werken befinden, 3) in kufische und mesopotamische Dekorationen, 4) in kufische Dekorationen vermischt mit Rankenornamenten byzantinischer oder arabischer Form und 5) in Dekorationen, in denen die arabische Rundschrift nachgeahmt wird.

Beim Vergleich der kufischen Dekorationen Hauptgriechenlands mit wirklichen arabischen Denkmälern im 11. Jahrhundert ist festzustellen, dass sie teilweise diesen Vorbildern recht nahe stehen, aber bei den meisten dieser Dekorationen überwiegt doch das byzantinische Element, und seit dem 13. Jahrhundert entwickeln sie sich immer mehr zu byzantinischen Arabesken.

Im zweiten Abschnitt wird versucht, das Auftauchen kufischer Dekorationen in Hauptgriechenland zu erklären. Nach einer Ablehnung der bisher zu diesem Thema geäußerten Meinungen kommt der Verfasser auf eine Theorie über arabische Niederlassungen in Hauptgriechenland. Er ist nämlich der Ansicht, dass aus den kufischen Dekorationen der byzantinischen Denkmäler Hauptgriechenlands, sowie aus den arabischen Ueberresten in Athen zu ersehen sei, dass nicht nur orientalische Stoffe und Klein kunstwerke (die durch die Messen in Patras, Theben, Thessalonich, Demetrias u. s. w. und durch andere Verkäufe in Hauptgriechenland zirkulierten), sondern auch arabische Niederlassungen in Hellas zur Entstehung und Verbreitung der kufischen Dekorationen in den Gebieten jenseits des Olymp und auf den benachbarten Inseln beigetragen haben. Wahrscheinlich sind Ansiedlungen bekehrter arabischer Gefangener in Hauptgriechenland erst nach der Wiederbesetzung Kretas durch die Byzantiner (960) erfolgt; die Sitte solcher Siedlungen durch die Byzantiner ist literarisch überliefert (vgl. Konstantinus Pophyrogen., *De cerem. aulae byzantinae*, c. 49, S. 695 f., Bonn). Auf diese Weise erklären sich nicht nur die Verschiedenheiten der kufischen Denkmäler Hauptgriechenlands (arabische Schriftzüge aus Aegypten und kufische Dekorationen aus Mesopotamien, da die Araber von Kreta aus verschiedenen Ländern stammten), sondern sogar die arabischen Inschriften in Athen und Attika, denn im Umkreise dieses Gebietes sollen die hauptsächlichsten Niederlassungen von Arabern, die allmählich gräzisiert wurden, stattgefunden haben.